



զուեներուն անտեղեակ ըլլալով՝ ստիպուեցաւ նոյները սորվելու, եւ թարգմանութիւնները բնագիրներու հետ համեմատելով սրբագրելու: Նաեւ անոնց Յառաջարկները գրեց, անձամբ ալ քանի մը բան թարգմանեց:

Կ. Պոլսոյ “Հայաստան” լրագրոյ (1846 թ. 21) խմբագիրն (անշուշտ Կ. Տերոյնեց Չա. մուռճեան) Սարգիս Աբեգե-ի մէկ նամակը կը հրատարակէ, որուն մէջ Սարգիս տեղեկութիւն կու տայ շինել առեւած տառերուն եւ տպագրելու սկսած գործերուն վրայ: Այս նամակն ամբողջովին յառաջ կը բերեմ, մտադիր ընելով՝ որ “Հայաստան” ձեռագիրն ընդօրինակութիւն ըլլալուն, որին ուղղուած ըլլալը յայտնի չէ, այլ անունը տպագրութեան համեմատ երեք կէտով նշանակուած:

Համախոսուան ան զգոնայո՞հ տիրացո՞ւ...  
դպրի քաղցրաբարոյի յոյժ յոյժ կայստօհի ողջոյն ան  
սէր ընծայեմ ի Տէր:

Պահանջէր սիրոյ սեփանութիւնն, զի ոչ զանց տանիցէր պատասխանելու առաջնոյ դրոյս, որ արդէն ի վաղուց հետե գրեցաւ առ քեզ յինչն ի սկիզբն զպատեան իմոյ առա: Բայց վարկեմ թէ՛ գուցէ ոչ հասեալ իցէ առ սիրելութիւնդ. եւ կամ թէ տակ բաղմութեան զբաղանայց հեղաքեալ իցէ: Ուստի հարկ եղև ինձ գրել վերստին զայս համառօտագոյն գիրս, նաեւ ամբողջ զարգիստութենէ բարեկեցիկ կեցողդ, նաեւ առ ուր եզերեւ լոյն ձեռակերպեալ բառարանիդ: Քանզի արդէն Աբգրային մերձ է ի յեզերիլ, որ եւ արժան իսկ է սերել Բառարան Հայոց. եւ մինչեւ ի հոկտեմբերին վերջն եզերի տպագրութիւնն միջ հատորի: Քանզի բոլոր բառարանն է երկու հատոր. որոյ առաջին հատորն է հատարակ ամենայն բառից զբարաւ լեզուի մերում. եւ այս է որ եզերելոց է ի հոկտեմբերի:

Բայց միւս հատորն պարունակէ երկու կերպիւ բառարան. նախ զբոլոր յատուկ անունն Աստուածաշնչին, թէ անձանց եւ թէ տեղեաց, որ արդէն եւ այս տպագրեցեալ է: Երկրորդ՝ զաշխարհաբարա բառա. եւ ունի դոյս աս. — Թուով, այսինքն՝ Թառաւիլ, Թարշաւիլ, Խամբիլ, կոնճոտիլ, եւ այլն: — Չի նախ պատահական բառն որ զին, եւ յետոյ դրաբառն: Եւ այս մասն տակաւին տպագրել է. որ այն հատորի երկու մասն ի միասին բաղադրեալ ոչ լինի պակասագոյն քան զառաջին հատորն:

Նա եւ եթէ այսու ամենայնիւ կամիցիս եւ զիմե հարցանել զերարդ, շնորհակալ եմ զՅեառնէ, որ տակաւին պահեալ է կենդանի զիս, որ անարժան իսկ եմ անհնիցս՝ նա՛ եւ զորպէ մի կենաց ժառանգել: Եւ աշխատեմ եւս առ ի յարմարագրել եւ որբագրել շինեղանք իբրեւ՝ ըստ լատինականին իւրոյ. որոյ տպագրութիւնն արդէն մերձ է առ ի հասանիլ ի կէտն: Նշոյնպէս նա եւ աշխատեմ վասն Զերեմիայի կենսի կոչեցեալ գրքի

միոյ. զորոց եթէ կամիցիս տեսնել զկերպն, զգիրն եւ զյարմարագրութիւնն, կարես ի յեւանելդ ի լուրն հանդիպիլ ի յօտայն տիրացու Հայրապետին. եւ անդ տեսնել. զի ի վերոնկեց գրեմ երեք թուղթ. եւ ի Զերեմիայի կենսի տասն թուղթ առագեցի առ նա: Բայց թէ զորբանս կրեմ զաշխատութիւնս առ ի վերստին բաղդատել բուն լատինականի զհայերէնն, վերստին գրելով եւ յարմարելով, եւ զվկայութիւնս Աստուածաշնչին յարմարելով, զայն աշխատութիւնն Տէր ի փառս իւր համարեսցի, եւ այնու ինձ ողորմեսցի: Որ եւ աղթիք բրանուհայ Կոստին, որոյ եւ նուիրեցաւ այն գիրք, ինքն Աստուած բարեաւ եզերեսցէ: Քանզի այսու դիտաւորութեամբ էր, որ միայն շնիլ գլուխն առաջնոյ հատորին փոխեցեալ ի տեղւոյն՝ եզի ի սկիզբն գրքոյն, եւ այլ ամենայն կարգն պահի սրբէս եւ է բունն:

Նաեւ այսու առթիւ կարի լուսապէս ուսայ զգիր շինելն հայրով. եւ մայրով. առաւել լուսագոյն քան զՄարգարեան գիրն. որ եւ շինելոյ զմի տեսակ գիր՝ եւ ունիմ առ իս. նա եւ շինելու առեալ է ի յառաջ գտեալ իմն փորձ դրոյ, որպէս է այս տեսած բառարանիդ գիրն: Բայց ինչու կու նեղէ զիս տեղոյս եղանակն, եւ օգոյն վատութիւնն. որ գրեթէ հայեց եւ մաշեց զիս այնքան, որ կէս չի մնաց: Եւ մանաւանդ ի վեր քան զայլ՝ կարտաթիւնն եւ նշգրհատութիւնն ցամաքեցող զօրկերս իմ. զի այժմ փորձիւ գիտացի եւ հմտացայ, թէ ի յորքան գնոյ իցեն բարեկամք եւ սիրելք. որոց տեսութիւնն ցուցցէ ինձ վերստին Տէր Յիսուս:

Նաեւ յանցելուսն ողջունագիր իմն գրեցի առ հօդոյն ցանկալի Պատրիարք վարդապետն ի ձեռն Յովսէփէս չէլչալոյն, որոյ զպատասխանն ոչ ընկալայ: Եւ միայն թէ ի ձեռն տիրացու Յարութիւնն ազգեալ էր, թէ կամեցեալ իցէ առ ի տալ տպագրել շինեղանք ինձ, որոյ վասն պատարասեցի եւ զպիտոյս օմանս. սակայն այնուհետեւ այլ զգոյց ինչ ոչ տեսի: Ուստի եթէ կարելին իցէ սիրաշնորհ գնալ առ նա, եւ յինչն ողջոյն ընծայել մեծագունիւս սիրով, եւ քաղցրօրէն ի վերստին նորին առ իս, զի իմ աշուք լոյս եւ սիրելի եղալայս է. եւ մանաւանդ ի տեղի հօր եւ երախտաւորի կու ճանաչեմ զնա: Սքնչ ասեմ. պիտոյ չէր այսպէս լինել, բայց եղև: Եւ յայս մօտերս վերստին գիր գրելոց եմ առ ինքն: Վերջապէս կու խնդրեմ, որ հրամանեք եւս գնան գրով միով միսթիարեացես զԹախտութիւնս մեր, որ եւ ոչ լիցի ի Տէր ի պարճանս իմ:

Սարգիս վարդապետ եւ

արքեպիսկոպոս Հայոց:

Յամի Տեառն 1748. ի Յուլիսի 25. ի Վենետիկ:

Յ. Գ.: Եւ գուցէ ոչ իցես տեսեալ լիապէս զօճն եւ զկերպի Աբգրայի բառարանին, յայն սակի ընդ այս դրոյս յուղարկեցի զԹուղթ իմն ի նմանէ, որ նուրապէս յայս շարժելոյ տպագրեցաւ. զի առաջին հատորն մինչեւ ցասաւ եհաս այժմ:

Սարգսի կենսագիրը Նուրոնեան Ա. Ես-  
նալ կը բերէ հետեւեալ հրատարակութիւնները՝

1. Ներածումն առ ընթերցանդ կենս  
Ս. Փրանկիսոսի Սալեզացւոյ:

2. Ճշմարտութիւն յայտնական:

3. Գիրք օրինակաց եւ նմանութեանց:  
Ասոր տպագրութեան ծախքը Սահակ Ահաբի  
Ձմիւռնից Առաջնորդը խոստացած էր տալ  
սակայն հրատարակուելէն ետեւ մերժած էր  
հատուցանել: Վերի նամակին մէջ «Գիրք կեն-  
դանեաց» կոչուածն այս գիրքն է:

4. Մովս. Խորենացւոյ Պատմութիւն եւ  
Աշխարհացոյց:

5. Վարք Ս. Յովհ. Ոսկեբերանի:

6, 7. Մեծ եւ փոքր Էփիմեռէ, որուն  
վրայ իր կողմանէ Եսեկուածները բրաւ:

8. Արթութիւն Ապաշխարութեան, զոր  
ինքը թարգմանեց իտալերէնէ:

9. Ուրիշ պէսպէս տեորակներ.

10. Կապակաւութիւն:

Վերջններուն վրայ իր անունը դրած է:

Սրն հրատարակութիւնները, ինչպէս նաեւ  
հոս չսխալուածներ, աչքէ անցուցի, եւ իրենց  
հրատարակութեան ժամանակին կարգաւ ման-  
րաման յառաջ կը բերեմ:

1. «Ներածումն առ ընթերցանդ կենս: Սրբոյն  
Փրանկիսոսի Սալեզացւոյ: Թարգմանեցեալ է Տա-  
լիականէ ի Հայոց, ի Ղուկասու Վ. Է. Խորեբրա-  
ցւոյ: Եարմարագրեցեալ եւ Տպագրութեամբ ի լոյս  
ածեցեալ է Սարգսէ Արքեպիսկոպոսէ Կոստանդ-  
նուպոլսեցւոյ: Ի Հայրապետութեան Տեառն Ղա-  
զարու Հայոց Կաթողիկոսի: Ի Վէնէտիկ, Թամի  
Տեառն 1748 ի Մարտի 12: Ի տպարանի Անտոնի  
Պաթթօրի: Հրամանաւ Մեծաւորացոյ: (Չարքհ.Տ.  
Մատենագիրութիւն, էջ 592):

Մեծութիւն 13.50 սմ. X 8 սմ. էջք. Ա - Ը,  
եւ 1 - 431. 1 պատկեր. ճակատ սխանահա շքա-  
նակի մէջ:

Թիշտատպագրութիւն. էջ Գ. «Առաջար-  
նութիւն... Թեպէս զօրով արգէն իմ պարագե-  
ցեալ է ծանրագոյն աշխատանքութիւնն առ ի  
յարմարագրել նաեւ տպագրութեամբ ի լոյս ածել  
զ... մատենան որ կոչի Գլխի Օրինակաց եւ նման-  
ութեանց... սակայն... ստիպեալ եղէ... զի նաեւ  
կցորդս առնիցէի մեծագոյնի աշխատանք իմաց  
զարմարագրութիւնն եւ զտպագրութիւնն այն ներ-  
կայ դիցուի... Սարգիս Վ. Կոստանդնուպոլսեան  
եւ Արքեպիսկոպոս մեծի կենտրոնաւ:

Էջ 428 «Վերջարանութիւն... մինչ էի ես  
ի բնիկն իմ ի Կոստանդնուպոլսի, առժամայն ի  
թարգմանելն սորին, ըստ խնդրոյ Հօրն իմոյ հո-  
գեւորի արգէն է Տեր հանգուցեալոյ, ցանկացող եւ  
Հանաջող եղէ տպագրութեանն սորին... Եւ մինչ  
զժուարութիւն իմն դատնիւր անդ, առ ի տպա-

գրել զնորապէս թարգմանեցեալ գրեանս... այնու  
լուռ լեալ յողւոց հանէի... բայց մինչ դէպ եղեւ  
ինչ, ժամանակ ինչ նշգրհ համալ յայսմիկ կողմանս,  
եւ հեռանալ ի սիրազնոյ աղէ իմն, նաեւ ի քա-  
րոգելոյ նոցա զգնան Տեառն Յակոբն առ ի վճարել  
զՏարին պաշտօնի իմոյ, ձեռնամուկ եղէ նախապէս  
... տպագրել զ... Գլխի Օրինակաց եւ նման-  
ութեանց, որ վասն գոյոյն մեծագոյն գործ, այնու հապի թէ  
մինչեւ ցայժմ կարաց հասանել տպագրութիւնն  
նորին ցառ կենս: Սակայն ի խնդրելն յինչն բարե-  
բարոյից ոմանց ստիպանց զտպագրութեանն այն ներ-  
կայ դիցուի, իսկոյն... արթնացաւ յիս վաղեմի  
տեղմանէն... Որոյ վասն թողեալ առ ժամանակ  
մի գնոյն գիրքն օրինակաց, սկսայ յառաջացու-  
նել զոյնս մեծաւ աշխատութեամբ... Սարգիս Վ.  
եւ Արքեպիսկոպոս Կոստանդնուպոլսեցի:

2. «Ապա Պաթթօրի, տպեցեալ աշխատու-  
թեամբ Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Կ. Պոլսեցոյ, ի  
Հայրապետութեան Հայոց Տեառն Ղազարու: Թամի  
Տեառն 1748 ի Մարտի 2: Ի Վէնէտիկ, ի տպա-  
րանի Անտոնի Պաթթօրի: (Չարքհ.Տ. Մատ. էջ 602.)  
Այս եւ ուրիշ հինգ գրքերու վէնէտիկի Միս.  
Մատենագրարն օրինակներու մասին ինչ տեղե-  
կութիւն տաւս Գրք. Հ. Մկրտիչ Պատրիսեան:

Մեծութիւն էջ 10.5 X 6 սմ. էջք 1—372.  
քանի մը պատկեր:

Էջ 1—355 Մարմն. էջ 355—360 Հաւա-  
տով խոստովանիմ. էջ 361—364 Աղօթք Նարե-  
կոյ, էջ 365—372. Եսնիկ սաղմոսաց:

3., 4. եւ 5. Էփիմեռէ. Գլխի ոչ իւր Էփի-  
մեռէ: Նախ պարունակի տառ չընեն յոյնիւնա-  
թարեկան զեկուցմանց: Եւ ապա համայնութիւն  
հնչեկութեան մասաց, այսինքն՝ Հռոմայեցւոյ, Աղա-  
րիայի, Հայոց եւ Տաճկաց. յորինեցի ի Մար-  
թիս եւ Ղազարու զարք Վառդէպեցոյ, երկրորդն,  
նաեւ առակցի (4.) Հռոմաւորութեան Տաճիկ Հռո-  
մայեցոյ, որով հասարակաբար վարի այժմ աղգոս  
Հայոց: Որք վերաբն տպագրեցեալք եղէ ինչիւ  
Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Կոստանդնուպոլսեցոյ,  
Թամի Տեառն 1748, ի յունիսի 20, եւ ի Հայոց  
ՌճՂԼ: Երրորդ՝ յաւելեալ լինի ի վերջն (5.)  
Գրտաւ ինչ վասն Նախահանութեան, Սրբոյն Թա-  
մայի Հրեշտակական վարդապետի, որ ըստ խնդրոյ  
իմ՝ թարգմանեցեալ եղեւ ի Ղազարու Վարդա-  
պետի: Ի Վէնէտիկ, ի տպ. Անտոնի Պաթթօրի,  
(Հ. Չ. Մատեն. էջ 198):

Մեծութիւն 10.5 X 6 սմ. պատկերազարդ:

Էջ 1—72 Էփիմեռէ:

Էջ 1—48. «Տօմար խորհուրդ: Այսինքն Հա-  
մառտոնութիւն հնոյ տօմարին Հռոմայեցւոյ, որով  
հասարակաբար վարի աղգոս Հայոց: Երաւարդե-  
ցեալ գիրքն ոճիւ եւ ի յոգնու պարզամտաց: Ի  
Գերարգելի Միսիկ-բոյ Սեփաւորացոյ Աթոռ-Հայր  
կոչեցելոյ Թամի Տեառն 1733, Տպագրեցեալ ի  
Վէնէտիկ, ի տպարանի Անտոնի Պաթթօրի, Հաւա-  
մանաւ մեծաւորացոյ, Այս գիրքը տպուած է ի Վե-  
նէտիկ՝ Ա. տպ. 1733, Բ. 1748 (այս), Գ. 1755,  
Դ. 1771, Ե. 1807 (Մարմնի ետեւ):

Էջ 1—72. «Համառու գրքուկ իմն վա-  
նախահանութեան, զոր արար ըստ խնդրոյ ոմանց

բանասիրաց Սուրբ Թոմաս Աբուխնայի, որ եւ առի  
Հրեշտակական վարդապետ: Որ եւ ըստ ինչոյն իմ  
Թարգմանեցեալ եղեւ ի Ղաֆսաւս Հարբադեթե  
Խորթիւնացոյ ի Կոստանդնուպոլսոյ: Բայց ըստ անու-  
րինման Տեառն տպագրեալ եղեւ յարմարագրու-  
թեամբ ի փառս Աստուծոյ եւ ի յօգուտ բանասի-  
րաց Ազգի մերոյ, ի Վէնէտիկ:

6. Կ-նակ է- Լեռնա-Նիւն, վառն նոցա, որը  
գրին ի յընկերութիւն, կամ ի Ժողովս Ընթերցան-  
գութեան Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ ի խաչին  
տապանակեցելոյ, եւ ցաւագին ժօր նորա սուրբ Կու-  
սին: Որ եւ կոչի Կրիստոսի Բարեւոյ, եւ  
եղանի յեկեղեցւոյ Հարց Սարգիս Յիսուսեանց:  
Թարգմանեցեալ ի հայ բարբառս: Եւմի Տեառն  
1748, Օգոստոսի 7, ի Վէնէտիկ, ի տպ. Անտոնի  
Պոսթօլի, (Ձ. Մասեն. էջ 496):

Պատմութիւն 9.5 × 5.5 սմ. էջ 1—29:

Այս անտարկեալ գիրը Սարգիս շինել տուած  
մեծկակ գրէն ըլլալուն՝ իրեն իր վերագրեմ:

7. Այն Լեռնայ: Երրում գաւանի քանդելի  
աղօթք, Նախ վառն ամենայն առաք շարաթու-  
երկրորդ՝ վառն առաւուտու, միջօրէի եւ երեկոյի:  
Երրորդ՝ մաղթանք ամենեւեակեալ Կուսին՝ առա-  
ւուսը կերպիւ: Եւ շարորդն քննութիւն խնդի  
մտաց նախ քան զկոստովանութիւնն ամենաշար-  
կուոր: Տպագրութեամբ ի լոյս անեալ ի խղրոյ  
մեծայարգոյ Ընթերցանդի տրումն, ի փառս Տեառն  
Ի Վէնէտիկ, յամի Տեառն 1748, ի տպ. Անտոնի  
Պոսթօլի, (Մաս. էջ 15: «Բազմալէզ» 1906,  
թիւ 3):

Պատմութիւն 8 × 5 սմ. չըմանակի մէջ, էջ  
1—16 ոչ նշանակեալ, էջ 1—46:

Էջ 1 ճակատ. 2 պատկեր, 3 - 16 եւ 1—46  
քնադիր:

Ասոր գիրը Սարգիս տպարանին մանր գրին  
ըլլալուն՝ իրեն իր վարագրեմ: Նշելու տպուած է  
յետոյ՝ Բ. 1770 Վենետ. Գ. 1785 Վենետ. եւ  
Գ. 1787 Թրեսա:

8., 9. Ճշմարտութիւն յափտեմէս: Զարա-  
դեցեալ ի Կառլոս Բարօրի կոչեցելոյ ի Կարգէ Յի-  
սուսեան, եւ Թարգմանեցեալ ի Պետրոս Ա.է  
Թիֆլիզեցոյ: Եւ տպագրութեամբ ի լոյս անե-  
ցեալ ի Սարգիս Արքեպիսկոպոսէ Կոստանդնուպո-  
լսեցոյ, յայտաւմամբ իւրոյ շարագրութեանց, որ-  
քան իցէր կարելի: Ընդ որ առաւելին նաեւ երկու  
գրեղեցկապոյն Կապիք եւ Քարոյք, վառն Առա-  
ւորաթի աւուրն: Օծանդակութեամբ ծախուց  
մահոսի Յակոբի որդի՝ Յօհաննէս չէլչելոյն Անդ-  
բասեան: Ի Հայրապետութեան սրբոյ Էջմիածնի՝  
Տեառն Ղազարու Կաթողիկոսի Հայոց: Եւմի  
Տեառն մերոյ 1750: Սարգիս էջ 18, ի Վէնէտիկ, ի  
տպ. Անտոնի Պոսթօլի, Եւրամանա մեծաւորաց,  
(Մաս. էջ 393):

Պատմութիւն 135 × 8, չըմանակի մէջ, 2  
պատկ. էջք՝ Ա—Ը, եւ 1—520:

Էջ 1—394 «Ճշմարտութիւն յափտեմէս»  
կան:

Էջ 395—520, (9) «Քարոյք եւ Կարօ յա-  
ւիտեան»

Յիշատակագրութիւն էջ Բ. «... Ուստի  
աղաչեմ... ոչնեւ սիրով ընկալեալ գրիքս զայս,  
որով եւ ընկալք գրիքն Արիւն-Բարի կոչեցեալ,  
զի եւ սա շարագրեցաւ ի նոյն գովելն հեղինակ  
եւ Թարգմանեցաւ ի նոյնոյ Թարգմանչէ... Ի լոյս  
անեցեալ եղեւ ի նուաստութենէ իմմէ յարմա-  
րագրութեամբ, եւ տպագրութեամբ... Նաեւ  
առաւելեան յիշեն ի վերջն երկու պատուականա-  
ւոյն Կարօ եւ Իւրազ վառն շարաբանաց Փրկչին  
մերոյ, որը ի խղրոյ հանգուցեալ Տեառն եւ  
Հօրն իմոյ հոգեւորի Թարգմանեցեալ եղեն:  
Չորս յորքան արժողութեան գրին թեպէտ լուսա-  
պէս ծանկեալ պիտի, բայց անգամ... եւ զկնի  
ընկալման ձեռն զայս յուսամ ի շնորհ Տեառն,  
թէ անմիջապէս ընկալելոյ էք նաեւ զպատուի  
ծանդարեանի աշխատանաց իմոյ՝ շինել Օրինի-  
ւոյն եւ նմանութեանց: Եւ ոչնեւ ամենայնի զիս  
աղաչեմ, եւ զպանդիրաւորեմ ծառայս ձեր, որ  
աքնիմ առաւաղաւ օգտի ձերոյ առ Տէր յիշման  
արժանի համարեմք... ընդ իս եւ զօծանդակն  
ծախուց տպագրութեան սորին: Նաեւ զկոստան-  
դնուպոլսեցի Եւսուֆալան շարագրաց՝ Պաշտ-  
եմն, որ ըստ կարի իւրում աշխատեցաւ ի  
հայեղի սրբարարութեան տպագրեցեալ թղթոյն...  
Սարգիս վարդապետ Կոստանդնուպոլսեան եւ Ար-  
քեպիսկոպոս մեծ ի Կեսարեան:

10. «Գիրք Օրինիւնաց եւ նմանութեանց»  
(սինապարգ նախաճակատ):

Գիրք Օրինակաց եւ նմանութեանց... Ա-  
րարեալ ի հեղինակ Յօհաննէս Սանճէմիսեցոյ  
ի Կարգէ Քարոյքոյ ի յատինական լեզուէ ի հայ-  
կական բարբառ Թարգմանեցալ՝ ըստ մասին  
ի Վնէտ, եւ ըստ մասին ի Կոստանդնուպոլսոյ ի Ղա-  
կասու վարդապետէ Խարբերդացոյ, ի խղրոյ  
Տեառն Յօհաննէս Գերամեար վարդապետի Բա-  
ղիշեցոյ Պատրիարքի Կոստանդնուպոլսոյ:  
Եւ այժմ ի մեռն յոգնալան աշխատասիրութեան  
Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Կոստանդնուպոլսեցոյ ի  
լոյս անեցաւ յարմարագրութեամբ եւ տպագրու-  
թեամբ... Երրորդամբ եւ բոլոր իսկ արդեամբ  
Տեառն Խոսհակոյ իմաստնախոհ վարդապետի եւ  
հոգնակաւոր Արքեպիսկոպոսի, մականւամբ Անտի-  
կոչեցելոյ: Ի Հայրապետութեան Հայոց ի լուսա-  
նկարն սուրբ Էջմիածնի Տեառն Ղազարու Կաթո-  
ղիկոսի Սահկեցոյ: Եւմի ներմարմնութեան  
Տեառն մերոյ 1750: Եւ ի թուականութեան  
Հայոց ՌՃԳԹ: Եւմիմեանն Յուլիսի: Ի Վնէտիկ,  
ի տպ. Անտոնի Պոսթօլի Լաւմանա մեծաւորաց  
(սեւ-կարմիր տիպ): (Մասեն. էջ 726):

Պատմութիւն 19 × 12 սմ. երկիւնեան. էջք՝  
I—XX, 1—1093, 1 պատկ.

Էջ III. «Առաջաբանութիւն... կարեւ ու-  
սանիւն... զարեմանութիւն հարազատի իմոյ ի  
Քրիստոս, Տեառն Խոսհակոյ Արքեպիսկոպոսի,  
որ ի մեռն յորդորական եւ յոգնաթիւ ծախուց  
իւրոյ՝ գլխովին պատճառ եղեւ տպագրութեան  
սորին: Վառն լուսաւորութեան Լուսաւորածին  
ազգին Հայոց, եւ վառն օծանդակ գաւանելոյ Բա-  
րդիւն երբայց, յորմէ ոչ օգտին զսակաւ, նաեւ  
վառն այլոյ իմն բարեւոյ վախճանի, զորմէ ընդ երց-

ցին քի վերջին երեսն գրգռյոյ Հուսկ յետոյ՝ կարեւ ճանաչել եւ եւս զծանրագոյն երկուսն աշխատաւ սիրութեան իմոյ ի յարմարագրելն զհարգ. շարագրութեան եւ ի բազում ուրեք զխաւական բառս, եւ զբանս ի հեղգութենէ թարգմանին ի յան հմտութենէ գրագրին պատճառեցեալս, որք ետուն մեզ զաշխատութիւնս ոչ սակաւս: Քանզի ունելով մեր զմի միայն զաղափար ձեռագիր, եւ այն գրեմէ լցեալ էր յամենայն տողս ուր պետպէս սխալանօք, վասն որոյ հարկ եղեւ մեզ գտանել առտ գրուն օրինակն լատինական՝ առ ի համեմատել զմեր առ նա... Եւ զսխալանաց տպագրութեան... անմեղագիր լինել մաղթեմք. զի վասն զորոյ միայնակ, վերսկին յաշաղ իմօք... Սարգիս Վ. Կոստանդնուպոլսեան եւ Արքեպիսկոպոս մեծի Կեսարեան:

ԵՎ 1098. «Արձանագիր յիշատակեցաւ թեան տպել տուողի մատենիս: Ընթերցի... յանկ ելեալ աւարտեցաւ տպագրումն այս արգտապել մատենիս... յամի Յետեւ 1750 ի յուլիսի ամսոյ, Վասն զի օրպէս յոյգրան յիշատակեցաւ յինէն յառաջին ճակատի եւ յառաջարկութեան թէ յորգործմամբ եւ ծախիւք Յետեւ Իսահակայ Արքեպիսկոպոսի ի լոյս անաւ այն գործ «Նշխպէս եւ ի վերջարանութեանս համառօտիս յիշատակել պարտաւորմամբ եղբար մերազնեից՝ զարքեպոս Գիտումն արհիւպատիս եղբօր մերոյ հարազատի, որոյ ասկս ոչ անխայեաց զպիտոյն ծախուց ի տպագրումն արին, զի հասցէ գիտեցմանն բարւոյ քանզի զբազմաց բաղձալիս այս մատենն, զոր թէ ձեռն մեծի աշխատատիրութեան իմոյ յօժարեցաւ, ի լոյս անէլ, կամեցաւ անշնչել յիշատակ, եւ կամ իր ինքն կարգուցանել վասն այն բարեհամառքեր Սուրբ Լուսաւորել վանացն, որ է ի քաղաքն Կարին, որ եւ կոչի Սուրբ Լուսաւորել: Աղագաւ որոյ հարկաւորեալ եւ զիս արձանագրել զայս յիշատակարան... վասն զի օրպէս քաջայայտ իսկ է յոգուցի, մանաւանդ զծառնելոցն ի Կարին՝ հնդեռասան ամօք չափ կրել սորին զբազմագիմի աշխատանս ի պատճառ շինութեան, եւ նորգութեան յիշատակելոյ աղբերն, ի դռն անդ առաջ նորգ...»

Ինչպէս վերն հրատարակած Սարգիս (Բ.) նամակէն, գրեալ «2 Հոկտ. 1745 ի Վենեցիո» յայտնի է Օրինակաց եւ նմանութեանց գրքին տպագրութեան մասին հրատարակութենէն հինգ տարի յառաջ բանակցութիւնն սկսած էր Զմիռնիոյ առաջնորդ Սահակ Ահաբաճի եւ Սարգիսի մէջ, եւ մէջերկրն եղած սիրամունութեան համամատ գրքին ճակատը գրուած էր՝ թէ Սահակայ ծախիւք տպուած է. ասկայն ինչպէս նուրտինեան Վ. կը գրէ, Սահակ այս գրաւմ հատուցած չէ Սարգիսի: Լիվոնոյի հայ Եկեղեցւոյ գիւմարն մէջ կը գտնուի Սահակայ իսկագիր եւ կնքեալ մէջ գրութիւնն այս մասին, գրուած «Թվին ՌձՂԹ (== 1750) յունիսի մուսն յաւուր ուրաթու եւ ի սուրբ Լուսաւորել

Եկեղեցւոյ խցումն»: Այս նամակն՝ որ ուրիշի մը գրուած կ'երեւայ եւ ոչ ուղղակի Սարգիսի, կ'երեւայ թէ սկզբէն պակաս է. սոր մէջ Սահակ կ'առաջարկէ որ հազար օրինակ կազմուած իրեն տրուի, եւ փոխարէն վճարէ հատին 3 դր. իսկ իր տեղն թէէ յանձնուի՝ հատին 5 դր.: Ինքը հաւար պիտի ծախէ 10 դր.ի, եւ սակայն կը պահանջէ որ գրքին վրայ գրուի թէ ամբողջ իր ծախիւք տպուած է. ասկէ ահա կ'ուրիշ: Այս նամակը կը հրատարակենք նշյուս թեամբ:

Եթէ Վենետիկ տեղն կու վաճառէ հազար հառն իրեք հազար դռն ինն զադուլ է հազար փողն նազոտ տեղս զէ զուտար թեւեմ անձն թէէ աստ ի տեղը կու վաճառէ հազար հառն հինկ հազար դռն փեշին նազոտ փողով կառնենք՝ այսու պոյմանաս, որ հինկ հարիր հառն սեւ սաղորի կապով նման մաթեոսի մեկունութեան կապովն լեցի. եւ հինկ հարիր հառն այլ վարակ կապով լեցի. եւ թէէ վերոյգրեցելոյ կերպի իւրն օգուտ եւ հաճոյ իցէ, նա ինն եւս է հաճոյ գլխովին եւ թէէ վերոյգրեցեալս իւրն չէ հաճոյ եւ օգուտ, նա ինն եւս արտաքոյ վերոյգրեցելոյ չէ ընդունելի: այնուհետեւ արն որ իւրն շահ եւ օգուտ է թող զայն արտցոյց, զի մէք եւս առաւելապէս իւր շահ եւ օգուտն կու կամմք, զի այս եւս վասն իւր եղապարակն սիրին կամեցայ. եւ թէ հաճեցի ի վերոյգրեցեալս, զիշատակարան գրքոյն բարեհամառքիս անուանակ լեցի իր թէ բոլոր արքեպմարքեպոսի տպագրեցաւ զի վեռնիք լեցի բոլոր գիրքն նոյն աղբերին, օրպէս յառաջագոյն եւ եւս իւրն գրեալ եմ զկերպ նոյն իրականութեան հակոճար բերի ժեռումն եւ այսու գրով պարտի զգուտն իւր խորհել եւ զայն առնել. ահա այս եւ իմ ձեռագիրս որ կնքեցի կնքաւ իմով թէ որ իւրն հաճոյ է վերոյգրեցեալս ինն եւս հաճոյ է նաեւ օրքան գիրքն որ պակաս եկն ի հազար հառնն ամեն հառ ժ. ժ. զոչ իւր վերայ կու գրեմ փողն տալոր ժամանակն, այս եղեւ թվին ՌձՂԹ յունիսի մուսն յաւուր ուրաթութեւ ի սուրբ Լուսաւորել եկեղեցւոյ խցումն բաւ է:

Գիրս այս ինն իր բերն թեմաւակ լեցի թէ որ հաճոյցաւ գրեալ ի անս, վերջ բանն եղցի: Կնք, որուն փակագիր ընկերցուածը՝ «Իսահակ վարդապետ ՌձՀէ, == (1728):

11. «Կլէն-Կլէն աղաշտուղն առ ի բարեպէս խառնութիւնը, հազար հոգեւորս յորմ ամենայն զը կարէ ուսանել զհաւաստի եղանակ դառնալոյ ի շնորհ Տեառն, եւ պահել ի նոյն ընթացիկաւ ի Պոզուս Սենթեան, յունկեալկու թեւէ Յիսուսեան: Կրթապետ թարգմանեցաւ յիշատական բարբառոյ ի Հայոց լեզու: Ի Սարգիս Վ. է, եւ Արքեպ. է Կ. Պոլսեցւոյ, որոյ աշխատութեան նաեւ աղագրեցաւ ի Հայրապետութեան օրոյն Էմիլիանի, Տեառն Ղազարու Հայոց կաթողիկոսի: Յամի Յետեւ 1751: Եւ Հայոց ՌՄ: Ի Վենետիկ ի տպ. Անտոնի Պոմբոլի: Հրամանաւ Մեծապետաց:» (Մատ. էջ 313):

Մեծութիւն 10×5.5, էջք՝ I—XXVII, 1—240, եւ 1 պատկեր։

12. «Նոր կարգաւն. Պարունակող զԳործն Առաքելոց, զԺողովն Պողոսի, զԺողովն կաթողիկոսի, եւ զՅայտնութիւնն Յօհաննու։ Տպագրեցաւ աշխատասիրութեամբ Սարգսի Արքեպիսկոպոսի Կ.Պոլսեցւոյ, ի Հայրապետութեան Հայոց ի սուրբ Էջմիածին Տեառն Ղազարու Կաթողիկոսի։ Յամի Տեառն 1751, եւ Հայոց ՌՄ։ Ի Վենետիկ, ի տպ. Անտոնի Պոթօլի, Հրամանաւ Մեծաւորաց,» (Մատ. էջ 140)։

Մեծութիւն՝ 11×6, էջք՝ 1—526։

Էջ 3—12 «Համառու գեկուցումն բանասիրաց վասն Հետեւեալ գրեանց նորոյ կառուարանի, առաւարանորէն... Գործնեց նորոյ կառուարանի, որը պարունակին յայտնի զգոյշ (բաց ի շորից Աւետարանաց) եւ գիրք 23...»

Էջ 13—502 «Գործք Առաքելոց... Յայտնութիւն Յովհաննու...»

Էջ 503—522 «Յանկ վկայութեանց ի Քրիստոս եւ յառաքելոց նոր շարժ կառուարանում առ բերեցելոյ ի հնոյն»

Էջ 523—526 «Նախագործութիւն Հերոնիմոս քահանայի ի նոր կառուարան»

13. «Պարունակ վարաց Յովհաննու Ուլի-բերաի» (Նախնական տիւնագործ)։

«Պատմութիւն վարաց, Աբանշեկեաց եւ Դիպուսեանց՝ Սրբոյն Յօհաննու Ոսկեբերան Հայրապետին կառանդանաւորացոյ։ Թարգմանեցեալ ի Յունականէ ի Հայո՛ր ի Գրիգորէ Կաթողիկոսէ Վկայատեբ կոչեցելոյ, շուրջ զԺողովանութեամբն Հայոց եւ։ Տպագրեցեալ աշխատասիրութեամբ Սարգսի Արքեպիսկոպոսի Կառանդանաւորացւոյ, Խնդրանք եւ արգեամբ՝ Կարուչլացի Նունենց Պողոսին, որ արար յիշատակ վասն հոգւոյ հանդուցեալ կողակցի իւրոյ Տեմէթիւն, եւ որդւոյն Յակոբ խոհմ գպրի ի Հայրապետութեան արդոյ Էջմիածնի՝ Տեառն Մինասայ ակնեցւոյ։ Յամի Տեառն 1751, ի Յունիսի ի Վենետիկ, ի տպ. Անտոնի Պոթօլի, Հրամանաւ Մեծաւորաց,» (Մատ. էջ 539)։

Մեծութիւն 12.5×7.5 շրջանակի մէջ. էջ I—XII, 1—318, 1 պատկեր։

Յիշատակագրութիւն. էջ IV. «Նախըզան... Իսկ որ առ բան տպագրութեան սորին՝ գիտեմ պարտաւ. զի ունեւոյ իմ առա զմի միայն հնաւոյն օրինակ ձեռագիր, որոյ տաւըն ի բաղում ուրեք եղծեալք էին, եւ բառքն գրեթէ անհետացեալք, եւ սմանք տեղիք եւս այնպէս չփոթական սխալանք լեւալք էին, որք իբր թէ՛ կարօտանային մարգարեանալոյ... որքան կարելի էր միով օրինակաւ, ջանացի ուղղագրել ըստ տկաւրիմաց երեմագատման իմոյ՝ առանց այլայլելոյ զըտնն... Նոյն նախասացեալ Նունենց Պողոսն... ոչ խնայեաց ծախել զգրամն իւր յաղագս ծախուց տպագրութեան սորին... Արդ թէպէտ խնդրոյն եր վերոյիշեցեալն. բայց միջնորդն խնդրոյն, որոյ անասոց էղէ եւ, էր Հարապետ սիրելի ոմն ինձ ի մանկական տիոց հետեւ, եւ մանաւանդ երախտաւոր, որ կուչի իսկ՝ Տիբացու Յօհաննէս

Իգնատիոսեան... վերջապէս եւ ինձ... որ մեծաւ աշխատութեամբ տընիմ վասն օգտի ձերոյ՝ Պանդխտակոչեմ լեւա ի Նշահեղութեանս վայրի, Տէր այցելութիւն արտաց բարեխօսութեամբ Սրբոյն, պաշտպանելով ի հոգեւոր եւ ի մարմնաւոր դարանակալաց, նաեւ յաղուէտարար մարգելուգաց, եւ խորանկնաց, յորոց ոչ սակաւ փաստ կրեցաք, եւ կրեմք տակալեալ... Սարգիս վարգապետ եւ Արքեպիսկոպոս Կ.Պոլսեցի,»

14. «Եփեղեմի Եւ Տարբերանաւորութիւն»

Նոյն վերն յիշուած՝ 1748ին տպուած «Եփեմերէի» հետ, այլեւայլ փոփոխութիւններով, իրմէ ետեւ այն հրատարակութիւնը լոյս տեսած է 1772ին Վենետիկ, իբրեւ Բ. տպագրութիւն, եւ 1796 իբրեւ Գ. տպագրութիւն, երկուքն ալ «օժանդակութեամբ եւ ծախիւք յուսմնէ բանասիրէն» (Գ.՝ «ուսմնէ բանասիրի»)։

Սոյն 1752ի տպագրութեան ճակատն ու բովանդակութիւնը յառաջ կր բերեց

«Գրգուկ որ կուչի Եփեմերէ. Յորում պարունակի Նախ Ըրջան մշտնջենաւոր զկուցմանց, երկրորդ Ընձեռնածք արարեալանի արակութեանց, երրորդ՝ Հաւաքումնեք Նշանաւոր բանից իմաստասիրաց, Չորրորդ՝ Տղայական հանձարեղութիւնք, եւ խաղք։ Տպագրեցեալ աշխատասիրութեամբ Սարգսի Արքեպիսկոպոսի Կ.Պոլսեցւոյ, ի յօգնու եւ ի զուարճութիւն Դեռափոխիմ մանկանց ուսումնասիրաց մերոյն Ազգի։ Օժանդակութեամբ, եւ խնդրանք Մահմետի Յակոբի որդի, Հըքեղպանծ Թովմաս չըլէպուլն Սեղբոսեան (որ եւ Տալիսնեղէն կոչէ) Թովմաց տի Սեւփոս։ Ի Հայրապետութեան Հայոց ի Լուսնեկարն սուրբ Էջմիածնի. Տեառն Մինասայ Կաթողիկոսի Վկնեցւոյ։ Յամի կենալ րարին մերոյ 1752, ի Մարտի 8։ Ի Վենետիկ, ի տպ. Անտոնի Պոթօլի,» (Մատ. էջ 199, ուր կայ այլ ճակատ, եւ ծանօթութիւն անմիջաւ)։

Մեծութիւն 10.5×5.5, էջք I—XXII եւ 1—456, 6 պատկերք եւ 2 տախտակք։

Էջ 456. «Հնորհիւ եւ ողորմութեամբ Տեառն եղբայրաւ տպագրումն այն փոքրագիր գրգուան (որ է իբր զբօնարան իմն ուսումնական մանկանց) ի բարեմիջել քաղաքն Վենետիկ, ի խնդրոյ այնորիկ պերճափառի, որոյ անունն ի յառաջին ճակատի սորին մակաւորեցաւ։ Ուստի խնդրեմ ի վայելիցացդ յիշատակել յարթութն ձեր, զծնօղը նորին, եւ մեր՝ միով Հայր եմրիւ ի Տէր»։

15, 16. «Աւագանաւորութիւն Գահին Յեփեմի։ Յօրինեալ ի Մովսիսէ խորենացւոյ Յեռաւմծ վարդապետէ եւ Յովհաննաւ Քերթնողհայրէ, ի խնդրոյ Տպաղատապետի Սահակոյ Բագրաւտունէն, Տպագրեցեալ երկապրութեամբ Սարգսի Վ. ի եւ Արքեպիսկոպոսի Կ.Պոլսեցւոյ, Ըստ խնդրոյ Յօհաննէս չըլէպուլն Սեղբոսեան, առ ի լինիլ յիշատակ բարի անուան Հովոնենց Մահմետի Յարունութիւն Գերապատիւ իշխանին ի Քրիստոս հանգուցելոյ. Ի Հայրապետութեան արդոյ Էջմիածնի, Տեառն Մինասայ Վկնեցւոյ Հայոց Կաթողիկոսի, Տեառն 1752, ի Մայիսի 12։ Ի Վենետիկ, ի տպ. Անտոնի Պոթօլի, Հրամանաւ Մեծաւորաց,» (Մատ. էջ 268)։

Մեծութիւն 12×6.5 շրջանակի մէջ, էջք՝ I, XII եւ 1—423, Աշխարհացոյց՝ էջ 1—92:

Էջ III. «Առ ընթերցասէր բարեմիտս... Եւ դառնա՞մ ծանուցանել խոն ինչ տպագրութենէ Պատմադրութեանս, որոյ ներկայ տպագրութեան եղեւ աշխատութեամբ անարժանութեան մերոյ, վասն ինչպիսի եւս աղաչանաց Չըքնաղազամ Թօհաննէս 2էլէպոյնի Սեղառեան: Եր յաղագս մեծի սիրոյն, զոր ունէր, եւ ունի տակաւին առ մեծապատիւ Սահայ աղայն իւր, այսինքն առ հանգուցեալ Հոփունց Մահմետի Թարութիւն բարեպաշտոն իշխանն, կամեցաւ նուիրել եւ արձանագրել զգիրքս այս ի ձեռն տպագրել տալոյ, իբր արձան սիրոյ բարեհամբաւ անուան նորին, որպէս Թէ նոյն ինքն հանգուցեալ Հովնանց Մահմետի Թարութիւնն իցէր տպագրել առօղջ... վերջապէս յայտ լիցի նաեւ այս, զի կամեցաք ի միասին տպել եւ գշտմանս Աշխարհացոյցն արարեալ նոյնոյ երանելոյ չօր մերոյ Մովսիսի Խորենացոյ... Եւ յաղագս չունելոյ մեր աստ զձեռագիր գաղափար, միայն ի Յամատուրում տպագրեցելոյն օրինակեցաք, եւ ոչ ինչեցեցք նաեւ ի բնականորապէս ահի փոխել զմանս նշանաւոր սխալանս, զորս ի ձեռագրաց ուղղագրեալ տեսաք ի տպագրեցեալն Յինդիկեանայ, ԱՍԼ եղաք զայնս ուրոյն, ի վերջն մերոյ տպագրեցելոյն...»

Էջ 1—423. Պատմութիւն:

16. Էջ 1—62. «Հետեւի համառօտ պարտաւորեալս աշխարհագրութեան: Երբեք ընծեօր զմասաւոր Աշխարհի եւ զնշխաւոր Գաւառացի, Բաղաբացի, եւ Գետացի: Արարեալ ի նոյնոյ Հեղինակէ Մովսիսի Խորենացոյ... Տպագրեցեալ հետեւապէս Աշխատասիրութեամբ եւ Արդեամբ այնոցիկ, որոնց անուանքն նշանագրեցան ի յսկզբանն: Ի վէնետիկն»

17. «Պարտաւորեալս աշխարհագրութեան: որ պարունակէ զգործունէագունեցաւ եւ զլեռնաւանդապետեցաւ ազօթս զանազան Պատարագաց: Ըարագրեալ Ալամանօրէն ի Հայր Մարտինոսէ Գօքեմենի Գաւառիկէն: Եւ անտի թարգմանեցեալ ի հայկական բարբառ ի թէղորոս վարդապետէ Մէտախաչոյ, եւ յԱռաքելական Միաբնակարէ: Վերահայրցողութեամբ տեսան Սարգսի արքեպիսկոպոսի Վ. Պոլսեցոյ, ի Հայրապետութեան Տեառն Միաշապտ Հայոց Վաթնդիկոսի: Թամ Տեառն 1752, ի Հոկտեմբերի 25, ի վէնետիկ, ի տպ. Անտօնի Պոլսեցոյ, Հրամանաւ մեծաւորաց, (Մատ. էջ 556.)

Մեծութիւն 10×5.5. էջք 1—240է տելի: Մի միակ ծանօթ օրինակը՝ վենետիկի Միխիթարեան Հարց Մատենադարանին, վերջերէն պահած է:

Այս գիրքս Սարգիս Արքեպիսկոպոսի վենետիկի տպարանին վերջին հրատարակութիւնն է: Վերը կենսագիր Նուրիսեանին յիշած էր: Էֆէմերտեւ եւ կրտսերներս ծանօթ չեն բնաւ: Կայ 1749ին ի վենետիկ տպագրեալ կրտսերներս մը, զոր օակայն թարգմանած եւ

իր ծախքով տպագրած է «Երեւանցի Աշխարհ որդի պարոն Գաբրիէլ»:

Սարգիս ունեցած դրամը տպագրութեան ծախսելէն ետեւ ստիպուեցաւ գաղտնիցնել: Տպագրեալ օրինակներու մեծ մասն Արեւելք զըկեց, ուր հետզհետէ կը ծախուէին թէպէտ, բայց կարելի չէր այնչափ դրամ գանձել՝ որ կարող լիւր գործը շարունակէր. մասնաւոր որ դրամին մէկ մասն ալ անհաւատարիմ գործակալներ կերան: Եւ այսպէս դրամական նշոյնութեան մէջ ինչպիսի եւ տեղէ մ'օգտութիւն չգտնելով՝ որոշեց դադարեցնել գործը եւ Պոլսի քառանգ: Այս վերագործին պատմութիւնը չարունակած՝ աւարտեց այստեղ իր տպարանին պատմութիւնը:

Սարգիս 1752ին վերը տպագրութիւնը դադարեցնելէն ետեւ՝ տպագրութեանց մէկ փոքրիկ մասը վենետիկ՝ Յովհաննէս Սեղառեան 2էլէպոյնի քով թողել էր, որոնց ցանկը գրած է իրեն 24 Յուլիս 1773ին վենետիկէն՝ «Գետարս Արեւիկ (Գիւլիկ), երբ Սարգիս երկրորդ անգամ Խաղիւ գալուս ի վրանոյ կը գտնուէր: Այս ցանկէն կ'իմանանք որ Սարգիս տպագրեր է նաեւ Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Գր. Լուսաւորչի մեծագիր պատկերներ, ինչպէս նաեւ Ս. Աստուածածնի, Ս. Գր. Նարեկացոյ, եւ Ս. Թադր Մերնայ Հայրապետի պատկերներ: 1754—5ին Վ. Պոլսի հաստատուելէն ետեւ՝ «էր ի Պոլսի առ նետարացի Սարգիս վ. գիր տպագրական փորագրեցեալ ի վենետիկ, յոյժ աղին եւ քաղցրասեւ, որով զեֆէմերտեւ գիրքն տպեալ էր եւ պահէր առ ինքն զգիրն, եւ ոչ ումք տայր եւ ոչ ինքն զտպագրատուն բանայր: Վասն որոյ՝ գրեաց առ նա Սրբազան վէհն (Սիմէոն Վաթնդիկոս) զթուղթ սիրոյ եւ խնդրեաց առ զտպագրական գիրն սրբոյ Աթոսոյ, կամ գնով եւ կամ ի յիշատակ հոգւոյն իւրոյ: Եւ թէ կամիցի զայս որով կերպիւ եւ իցէ ծանուցէ մերայնոց որոց եւ կամիցի ինքն զփոս իւր, զի գրեցնեն ինքեան, եւ կամ ինքն խօսիցի գրով եւ որպէս կամիցիս, ասէ, եւ ինձ է հաճելի» (Գիւտ քհն. Աղանանց, Գիւտն Գ. Սիմէոն Վաթնդիկ. յիշատակարանը, թիֆլիզ 1894, էջ 551, Վ. Գ. Զարբ. Պատմ. հայկ. տպագրութեան, վենետ. 1895, էջ 184.) Վասն զի Սարգիս ինչպէս Նուրիսեան վ. կ'աւանդէ (Երգ է.) 1755ին վենետիկէն Պոլսի իր տունը տպելու առաւ տպարանն առ տառերը՝ նոր գրքեր տպելու համար: Սակայն Թադր Նախան Գաւառիկը թիւլ շտուաւ տպագրել՝ բայց միայն

իր իսկ ուղաճնները, որով Սարգսի ստիպուեցաւ այս խորհրդէն ետ կենալ: 1766ին Սիմէն Կաթողիկոս, երբեմն Սարգսի բարեկամն ու բարեւորը (Եղբ. Թ.), յիշեալ սիրովոր նամակաւ խնդրեց Սարգսէն, որ տպարանի տառերն Էջմիածնի Աթոռոյն նուրիէ կամ ծախէ, միեւնոյն ամանակ Կ. Պոլսոյ իր գործնաւ Մահմետի Մովսիսին ալ գրեց, որ սոյն տառերը գնէ Սարգսէն, որուն Կ. Պոլսոյ տպագրիչ մը 1500 դահեկան առաջարկեք է, մինչ Սարգսի 1800 դահեկան կը պահանջէր. ուստի Մովսէս աշխատի ասկէ նուազ կամ նոյնչափ վաճարել, բայց ոչ աւելի (Աղաքեանց, անդ, էջ 26Թ.): Այս բանակցութիւնն ի գերեւել ելած է սակայն: Սարգսի նոյն տարին իւր տպարանն ամէն կազմածով ծախեց Կեսարացի գիտուն տիրացու Գեորգին, եւ գինն ալ գանձած էր, երբ 1766 Մայիսի 11ի մեծ երկրաշարժին փլաւ նաեւ Վէզիր խան, ուր էր (Սարգսի) Գեորգայ տպարանը եւ Գեորգ ալ տպարանին մէջ փլատակներու տակ մեռաւ (վերջ. երգ. Թ.): Սոյն գէպը կը յիշէ նաեւ Սարգսի զպիր Յօհաննիսեան՝ 1760—90ին միջոցին գրած մէկ ձեռագրին մէջ. «Եսմի Տեառն 1766 ... յամսեանն Մայիս 11, յառուր Եջ. 19 երորդում օրն յիսանց ի յառաւօտեան պահաւ ժամ անցեալ մէկ ջէրէք տասն, և զեւ շարժ իմն ի Կ. Պոլիս, օտարիկ որոտմամբ եւ մանկարնաղէկ երեքմամբ՝ ահաբեկ յոյժ թընդ-յամբ անելելով հազիւ թէ ըրողէ երկու ... զի քաղաքն լցոյց քարակոտորէ, բուցանելով զմեծամեծ մզկիթն ... զորոյ ի բլատակն բազումք մեռան ի բրիտանից, որոց մինն մանաւանդ էր տիրացու Գեորգն կեսարեան իմաստա-սէր յոյժ եւ դպրութեանց ոմանց աղգաց իսկ տեղեւ...» Կերեւայ թէ Գեորգ նոյն իսկ 1766ին բացած է տպարանը, վասն զի Վէզիր խանի Գեորգայ տպարանէն եւ ոչ իսկ հաս մը տպագրութիւն ծանօթ է:

Իսկ Սարգսի տպագրական գործունէութենէն ուշինք ուրիշ փորձիկ գիրք մ'ալ, տպուած 1769ին ի Կ. Պոլիս:

18. «Ծաղկոյիլ իրիստնէկանի ասան, յոյժ հարեւոր նորարարութ մանկանց: Ի վիհափառ հայրապետութեան Տեառն Սիմէնի Սրբազան Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ սուրբ Մարգմայ Տեառն Պօղոսի երջանկազարդ Վ. Ի. Հրամանաւ մեծի մայրաքաղաքին Տեառն Գրիգորի Երանաշնորհ Վ. Ի եւ Արժանաժառանգ Պատրիարքի: Ի թուին Հայոց 1218 յունիսի (15): Տպագրեցեալ ի տպարանի Յօհաննիսի եւ Յակոբու, (Մատ. 286.)

Մեծութիւն 11×6.5սմ. էջք 1—134:

Էջ 1—123. Քրիստոնէական:

Էջ 128. Աստիճանք ինչ ի վերայ եօթն խնդրուածոց ամենատուր Հայր մերին, ի տեսարակիս շարափորդէ:

Էջ 124. «Եանկ ելեալ աւարտեցաւ Ծաղկոյիլ բրիտանէականի ասան... Ուստի խնդրի ի վայելող եղբարցդ յիշել ի մաքրափալ աղօթս ձեր ի Քրիստոս զՏիվրիկեցի հանգուցեալ մահտեի խաչատուրի որդի զմահտեի Պօղոսն, որոյ արգեանքն տպեցաւ փորձիկ տեսարակ այս:»

Հ. Գ. Զարբ. (Մատ. էջ 286) այս գրքի մասին կը գրէ «...չկայ մասնաւոր յիշատակ մը, որով շարափորդին ով ըլլալը իմացուի, Հաւանական կ'երեւայ թէ Սարգսի Սրբաթեան Վ. Ն. ըլլայ:» Եւ իրքը իմ գիմնափոս վրայ՝ Գեր. Հ. Մկրտիչ Պօտուրեան Վենետիկէն գրեց ինձ՝ թէ իրենց մատենադարանի պահապաւոր օրինակին կողքին վրայ ժամանակակից Հայրերէն մին նշանակած է. «Ի Սառաֆեան Սարգսի վարդապետէ շարափորդալ, եւ յաղագս նկատմանց ինչ ոչ տպեալ յանուն նորոս, Վիեննայի Միխիլա-րեանց մատենադարանի ամբողջական օրինակն ըստ խնդրանացս քննելով Գեր. Հ. Բառնարաս Վ. Պիլէզիկեան, կը գրէ ինձ (16 Հոկտ. 1906). «Ծաղկոյիլը աչքէ անցուցի. կաթողիկէ վարդապետութեան հակառակ բան աչքիս Հհանդիպեցաւ. Քրիստոսի բնութեանց վրայ խաբ չկայ. Վերջին օծման մէջ բացայայտ կը գնէ որ այս խորհուրդը իւրով օծելով կը պատուի. ամբողջ կաթողիկէայ բրիտանէականի տպաւորութիւնը կ'ընէ: Հաւատամքի մեկնութիւնն ալ՝ լատինաց հաւատամքի մեկնութիւնն է կարծես՝ ինչպէս որ ամէն բրիտանէականի մէջ կը գտնուի: «Հայաստանեայց եկեղեցի», բացաւ տրութիւնն ալ ամենեւին աչքիս Հհանդիպեցաւ, այլ առիթը հանդիպելուն՝ «Մայրս մեր կաթողիկէն եւ առաքելական եկեղեցին» կ'ընէ:

Սարգսի 1747ին մինչեւ 1752 Վենետիկի մէջ անցուցած կենսքէն եւ ուրիշ գործերէն գրեթէ բան մը ծանօթ չէ: Իր թղթերուն մէջ կը գտնուի միայն 16 Սեպտ. 1748 թուակիր նամակ մը ի Ս. Ժողովոյ (Գիւան 1իվ.), որով Ս. Քահանայապետն Բենեք. Ժ. Գ. հրաման կու տայ իրեն ըստ խնդրանացն՝ որ Սարգսի Ալքեպայ կարենայ քահանայ ձեռնադրել 25 տարեկան կղերիկոսն, Ղալաթիացի Սարգսի Աստուածատուրեանը, Հայոց մէջ միսինի երթալու համար, եւ թղլ կու տայ որ ձեռնադրութեանն ետեւ երկու տարի Սարգսի Ալքեպայ ի ծառայութեան մէջ մնայ: Նաեւ Հ. Մատթ. Եւգրիկացի կ'աւանդէ (Գիւ. Միխիլ. Վենետ.) Միխիլար



Արքահօր երջանիկ փոխման եւ յուղարկաւորութեան ստորագրութեան մէջ. "1749 Ապր. 18. Եւ կային յազգէ մերմէ ի սմին ժամանակի երկու եպիսկոպոսք ի Վէհէշէ (= Վենետիկ), որոց մինն էր տէր Միսառ արքեպիսկոպոսն Զմիւռնիոյ, եւ միւսն տէր Սարգիս արհի-եպիսկոպոսն Վեսարիոյ հապագովկացոց, Եկին սոքա ի վանս մեր կալ ի հանդէս թաղման նորա եւ ցաւակից եւ կարեկից մեզ եղեալ ընկերա-ցան ընդ մեզ յուղարկաւորութիւն նորաւ,

Սարգիս Արքեպ. Վենետիկէն մենեցաւ 1753ին եւ ուղղակի Հռոմ գնաց, ուր ամենէն սիրով ընդունուեցաւ, եւ ամէնքը կը թախանձէին որ հոն մնայ Սակայն Սարգիս որոշած էր Պոլիս երթալ, ուր կ'ապրէին տակաւին ծերունի մայրն ու քոյրերը, եւ որովհետեւ չէր կարող հեռուէն ապագրութեամբ ծառայութիւն մատուցանել իր ազգին լուսաւորութեան, կ'ուզէր մօտէն դարձեալ քարոզութեամբ նոյն նպատակին հասնիլ:

Հոյեմսերի 5ին Հռոմ հասաւ Սարգիս (թղ. Յովս. Եպ. ի 29 Գեկտ 1753. Գիւլնաւ.) եւ Հայոց ինչեանն օգնեցանցաւ: Ինչպէս 1773 ին առ քարտուղարն Ս. Ժորժովոյ գրած նամակին մէջ կը յիշէ ինքը՝ Սարգիս վեց ամիս մնացած է այս երկրորդ անգամ ի Հռոմ: 1754 Մարտ 16 թուականաւ Ս. Ժորժով վկայական մը տուաւ ձեռքը (Գիւլնա լիվ.), ուղղեալ Պոլսոյ լատին եպիսկոպոսին, որուն մէջ զՍարգիս կը յանձնարարէ անոր մասնաւոր խնամքին եւ հոգացողութեան, գովելով անոր առաքնի եւ համակրելի վարմունքը, որով ամէն մարդու յարգանքը գրաւած է: Գարձեալ 1754 Ապր. 15 թուականաւ Ս. Քահանայապետը Սարգիս Արքեպիսկոպոսին՝ որ իր հրամանաւ Արեւելք պիտի վերադառնայ, իշխանութիւններ կը շնորհէ (Գիւլնա լիվ.), այսպէս ազգականութեան եւ խնամութեան միջեւ 3<sup>ր</sup> աստիճանի (բաշտաբար) Ս. Պատիկ արգելքներէն անօրիւնելու, մահուան ժամանակ լիակատար ներողութիւն շնորհելու եւ արիշ ներողութիւններ, եւ այլն:

Այս աստիճանին հայ վարդապետներէն ու մանք՝ եպիսկոպոս ձեւանալով Հռոմ կ'երթային, հոն պատիւ եւ զիւրութիւն գտնելու համար, սակայն իրենց խարդախութիւնը Հռոմայ իխտաքննութիւններով երեւան կ'ելլէր: Այսպէս Անտոնեան Միսառն Հ. Պոլսոյ եւ Հ. Գրիգոր Ժորժ պապեպք կը գրեն 20 Յուլիս 1746 Կ. Պոլսէն ի Լիւսնան (Գիւլնաւ.) "կարապետ վարդապետ

հասակաւ երկայն ալեօք ծեր այս քաղաքս դաւլոյն ետոյ չուներ վկայական ոչ քահանայութեան եւ ոչ եպիսկոպոսութեան, եկեալ է Հռոմ մայու որ առնիցէր վկայական լաթին եպիսկոպոսէն եւ այլ կարգաւորացն զի դառնայցէր երկիցս անգամ ի մեծն Հռոմ. յորժամ ետեւ թիւն ոչ եղեւ որպէս կամի, այժմ այս սեղս սասց թէ գնամ Հոգեւոր Տիրոջ քովն որ ինքն ինձ ճարարացէ, զգուշացուցէք Հոգեւոր Տէրն զի մի խարիցի պատրուական բանիւքն երկրորդ կարապետ եպիսկոպոսին, որպէս խաբեցաւ Յակոբ ամենապաշտօն առաջին վարդապետ Վ. Էն. վտանգի այս եւս ոչ ունի գիր վկայական ոչ քահանայութեան եւ ոչ եպիսկոպոսութեան,"

Սարգիս այս երկրորդ անգամ Հռոմ գրաւուելուն՝ նոյնպիսի դէպք մը հանդիպեցաւ, եւ Սարգիս յերեւան հասնց խարդախութիւնը Այսպէս Յովսէփ Եպ. Եղեանոյ, 26 Նոյեմբերին ի Հռոմ, 13 Գեկտ. 1753ին կը գրէ ի Լիւսնան Հ. Ռափայէլ Մեծաւոր Վ. ին (Գիւլնաւ.) "Այնքին եհաւ ի Հռոմ ոմն սառմպօցիի հափեղայ որ ասէր զինքենէ ի Լիւկիւրայ վանքն լեալ քահանայ եւ ապա գնացեալ Իշմաէին ի Վազարէ ձեռնադրեալ եպիսկոպոս, բայց ոչ գոյր ընդնամ վկայական, այլ միայն երկու փոքր գիր մին Ռոմաթիւս առաջնորդէ եւ միւսն Լիբրուսուս առաջնորդէ, որք յիշեն Եղիաքար հափեղայս աղքատ քովով առաջ հրաման մուրալոյ, եւ յետ երկից առաջ քննելոյ մերց խոտառութեանցաւ յայտնապէս թէ ոչ է եպիսկոպոս, եւ ոչ Իշմաէին գնացեալ եւ ոչ է եւս ուղղափառաց արձակում առեալ, եւ այժմ աւելի քան 15 աւուրս որս ի Հռոմ հասեալ է, ոչ գնաց դաւանութիւն հաւատարմալ ի սանդուփիցիոն եւ ոչ խոտառութեան ինչ եւ ոչ պատարարս ստաց, Արդ սա կամք ունի դառնալ յարեւելոյ, վտան այսորիկ գրեցի ձեզ զնմանէ զի մի դք ի նմանէ խափիցի. հասակաւ միշակ պոյիւ է, սեւամօրուս իբր 33 ամեայ, սառմպօցի, սամաթիայու սամթէ, բաթերով ստատանայ, Տէր Մովսէսի աղջնի տղան է, եւ ժամանակ մի Անկիւրայ վանքն կացեալ է, սա իբրեւ եպիսկոպոս եմուտ ի Հռոմ, մեռ ագետիւ եւ խաչ ի պատրանոցի իւր աւելելով եւ 47 ամեայ զինքն ասելով ստուութիւնն իւր յայտնեցաւ հանդէպ իւրոց քաղաքացոց որք գտան ի Հռոմ ընդ Սարգիս Կ. պիսկոպոսին, որք ի Վենէտոյ մի ամեն յառաջ քան զնա առ մեզ եկեալ են: Քանզի Գերապոյս ծառա Սարգիս եպիսկոպոսին մանրամասնապաք քննեալ զնա տուաւ եհան զնա, եւ մեր ոչ հաւաք սացաք նոյն Եղիաքարու, եպիսկոպոս գոյ. քանզի

յառաջ քան զհասանիլ նորա եկն մեզ գիր սահմանադրութեան նորա. եւ այս վասն այնորից գրեցաւ զի եւ գուց զնա այգմիկ կողմանսն հռչակեցէք մինչ լսէք թիւէ գայայգմիկ կողմանսն. եւ եթէ այսպիսի անուամբ եւ քաղաքաւ ի ժամանակ Պանդուխտի Ստեփան վարդապետի ոչ որ նստեալ ի վանքն եւ ոչ առեալ իցէ կարգ քահանայութեան Աբամ եպիսկոպոսն ի նոյն վանքի էնիւրոյ մէջ փութով գրեցէք պարզապէս. իսկ եթէ իցէ ստոյգ քահանայ ձեռնադրեալ լսէք, միայն վասն ստուծեան եպիսկոպոսութեանն խօսեցէք, եւ թէ ի Հոսովայու ի մէջ Հայերէն վկայական գիր ի ձեռն նորա ոչ տեսանէք վասն ուղղագրւածն լինելոյ նորա աստ, մի հաւատացէք:

Սարգիս անմիջապէս Հռոմէն մեկնեցաւ, եւ 1754ին մեծ պահոյ մէջ լիվոնոյ Հասաւ, ուր ազգայիններէն եւ օտարներէն մեծ պատիւ գտաւ. Աւագ շաբթիւ արարողութիւնները կատարեց ի լիվոնոյի հայ՝ եկեղեցւոյն մէջ եւ ջատկէն ետեւ նաւարկեց ուղղակի Զփուռնիա: Սարգիս համարաւ շատ մեծ էր արդէն եւ իրեն համակողմնեալ թիւն հազարաւոր, հետեւաւոր իւր գաղութար չէր կրնար թագաւն մնալ. ամէնքը սիրով ընդունեցան զինքը, եւ տեղոյն առաջնորդն ու բարեկամը՝ Սահակ Ահագին Արքեպ. հիւրընկալեց զինքը: Սարգիս կաթողիկէս հասաւ քաղաքը տարածեալով միսինն իրոշած էր ինք զինքը, իւր պերճաբան քարոզութեամբը. եւ այս հոգով մտաւ գարձեալ հայ հասարակութեան մէջ:

## 7.

Վարդան Արքեպ. Թուանեան, Աբրահամ Եպ. Արծիւեան, Գրիգոր Արքեպ. Քրիստիան, Սարգիս առաքելական միսիոնար ի Զմիւռնիայ, Պրոսպ. Սահակ Անագնի զաւամստութիւնը. Սարգիս ի Կ.Պոլիս: Կենսագրութիւն Սամուէլ Եպ. Երզնկացոյ. Սարգիս կաթողիկէս քարոզիչ ի Կ.Պոլիս, իբրեւ Առաջնորդ ի Ռոստոմոյ 1755ին, զանաւորով ի Կ.Պոլիս՝ կ'արքայութիւն ի Կիպրոս:

Կաթողիկէ հաւատարմը Հայոց մէջ տարածելու համար Հռոմայ Ս. Ժողովն ի սկզբան հայագէտ լատին վանականներ, յետոյ Ռուբանեան Կարապետ հայ աշակերտները եւ 1700էն ետեւ՝ վերջնոց հետ նաեւ Միթիթարեան եւ լիբանանու Անտոնեան Միսիոնարներ իրրեւ միսիոնար (առաքեալ) կը զրկէր Կ.Պոլիս եւ ասիական հայաբնակ գաւառները մինչեւ Կովկաս, Պարսկաստան եւ Հնդկաստան: Ասոնց եռանդուն եւ առաքելական գործունեութիւնը 1640էն ի վեր յա-

ռաջ բերած էր արգէն հայ կաթողիկէս հասարակութիւններ, գլխաւոր քաղաքներու մէջ: Ս. Ժողովը նաեւ ատեն ատեն հայ կաթողիկէս եպիսկոպոսներ կը զրկէր, որոնք նոյն տեղերը կը շրջէին, կը բնակէին, ի ծածուկ եւ հակառակ հայաժանաց՝ նոր անդամներ կը վաստակէին, հինները կը հաստատէին եւ ամենուն հոգեւոր պետքերը կը հոգային: Այսպէս ծանօթներէն մէկ քանին յիշենք: Վարդան Վ. Թուանեան, աշակերտ Կարապետ, 1675ին Արքեպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ՝ իւրեւ օգնական Լէմպերկի Նիկի. Թորոսեկի Արքեպիսկոպոսին, եւ Ս. Ժողովոյ հրամանաւ անմիջապէս ճամբայ ելաւ, աւարտող հայաբնակ գաւառները շրջեցաւ տասը տարի, եւ 1785ին վերադարձաւ Լէմպերկի, Մելքոն Վ. Կարապետեան, Մերտինի առաջին հայ կաթողիկէս Արքեպիսկոպոսը. Ս. Ժողովոյ հրամանաւ 1685—7 գրեթէ ամբողջ Հայաստան շրջեցաւ քարոզութեամբ: Աբրահամ Վ. Արծիւեան, որ 1710ին Բերկոյ եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ, չէ՛լ ետքը քարոզութեամբ շրջեցաւ Գաղափա, Անտարիա, Տրոպիզոն եւ ի Կ.Պոլիս, ուր բանտարկուեցաւ 1714ին: Գրիգոր Վ. Քրիստիան, որ լիբանանու Միքայել Պետրոս Գ. կաթողիկէսն էր (+1780) Ատանայի Արքեպ. ձեռնադրուած էր, Ս. Ժողովոյ հրամանաւ մինչեւ 1788 ամբողջ Մեծ Հայք շրջեցաւ, քահանաներ ձեռնադրեց, եւ այլն:

Այսպիսի միսիոնար մըն էր նաեւ Սարգիս Արքեպիսկոպոս, որ իւր արժանաւոր մեծ համառով կոչուած էր Կ.Պոլսոյ Հայոց մէջ կաթողիկէ հաւատարմ տարածելու: Տարակից չկայ որ իւր այս գործունեութեան արդիւնները իր զգուշաւոր կենսագրին մեղմ աւանդածներէն շատ աւելի եղած պիտի ըլլան, եւ պիտի գտնուին այս մասին տեղեկութիւններ Ս. Ժողովոյ դիւանին, ինչպէս նաեւ Միթիթարեան Միսիոնարութեան վիճակի վանքը՝ իր Միսիոնարներէն հաղորդուած, որոնք սակայն առայժմ անմատչելի են: Ես ունիմ միայն Սարգիս 1773ին Հռոմ Ս. Ժողովոյ քարաւաղարին գրած նամակին օրիշնակը (Գիւլ. Լիվ.), որուն մէջ ինքն Սարգիս կ'ըսէ. «... հրամանաւ առեալ ի քահանայապետէն եւ ի Սրբոյ Ժողովոյն գնացաւ ի Կ.Պոլիս: Եւ թէ անդամոր զինչ, եւ զորպիսի հալածանս կրեցաւ, եւ զորքան օժանդակութիւն արարաւ ուղղափառացն Հայոց, եւ որպիսի քարոզութեամբ վարեցաւ յայտնապէս ի հոյակապ եկեղեցիս Հայոց, եւ զայլ այսպիսի իրականութիւն տեսանելոյ Եւստուծով Սրբազան Ժողովն քեւ հան-

գերն, ի ձեռն ճշմարիտ վկայական գրեանց գեղազանց դեսպանացն ֆրանսայու եւ Նապոլոյ, որք ակննշալուրք եւ ականատեսից գողով ամենաշնաշն որպիսութեանց առից եւ կրից մերոց՝ վկայեալ հաւատարմութեանց գրեմն...: Եւ իրգը իւր քարոզութեան արդիւնքն են՝ վաստկուած կաթողիկեայ Եկեղեցւոյ, բաց ինչանաւոր եւ հասարակ աշխարհականներէն, նաեւ Սամուէլ Եպիսկոպոսն Պրուսայոն, Գրիգոր Պատմաճեանն Պատրիարքն Կ.Պոլսոյ, եւ Յարութիւն Բասնեցի, Արքեպիսկոպոսն Էջմիածնի, ինչպէս վարը պիտի տեսնենք, վկայական թղթերով:

Սարգիս Հազիւ ոտքը Զմիւռնիա կոնեց, տեղւոյն Հայերէն մեծաւ շքով եւ համակրութեամբ ընդունուեցաւ: Սկսաւ անմիջապէս իւր համարաւեղ քարոզութիւնները քաղցին հայ եկեղեցւոյն մէջ: Այն ժամանակները եկեղեցւոյ ամէն քարոզներու մէջ անպատճառ ֆաղկեղնի Ս. Ժողովոյն, Ս. Լեւոն Քահանայապետին, եւ ուղղափառներուն («Ծայլքը, ակթարալքը, հերձուածողքը, հետտաւլքը, եւն») դէմ նշովքներ կը տեղային: Սարգիս ասոնցմէ եւ ոչ մին բերանն առաւ, եւ մեծաւ խոհեմութեամբ քաղցիկեայ հաւատքը քարոզեց: Ժողովուրդն անմիջապէս երկուքի բաժնուեցաւ, մէկ մասն սկսաւ զինք բամբասել եւ ատել, իսկ ուրիշներն իրեն վարդապետութեան յարեցան: Սահակ Ա հազին Առաքնորդն, իւր բարեկամը, տեսաւ որ Սարգսի մեծ համբաւն ու հմտութիւնը տղան իւր կողմը կը ձգէ. սկսաւ նախանշիլ իրեն եւ ատել իսկ զինքն ու վարդապետութիւնը: Սարգիս նախատեսելով յառաջ գալիք չարիքները՝ նոյն տարին աշնան Պրուսա գնաց, ուր նոյնպէս ազգը մեծ սիրով եւ պատուով ընդունեցաւ զինքը: Այն ատեն Պրուսայի Առաքնորդ էր Գեորգ Արքեպ. Ղաբանցի (Հաբանցեցի, 1752—1756. Վսնքեանն Մրիսա. Եպ. «Բիւլանդիոն» 1906 Թ. 3127) որ յառաջ Կ.Պոլսոյ Պատրիարք եղած էր (15 Յունիս 1751—1752) եւ քաղցրաբարոյ, հիւրասէր եւ քաղաքավար մէկն էր, եւ զՍարգիս շատ սիրով եւ պատուով ընդունեցաւ: Սահակ Ա հազին Զմիւռնիայէն երբ լսեց Սարգիսի Պրուսայի մէջ գտած ընդունելութիւնը, առաւել եւս բորբոքեցան Սարգսի դէմ, եւ Յակոբ Պատրիարքին գրեց, որ Սարգիս քիչ ատենէն Պատրիարքութիւնը ձեռքէն պիտի առնու, ուստի գեա Պոլիս չեկած, անոր բարեկամներէն գաղտնի լռութեամբ զինք աքտորել տայ, վասն զի, կը գրէր Սահակ, ֆռանկներու գեսպաններուն պատուէր գացած է իրենց մեծերէն, որ Սարգիսը՝ միտող ֆռանկներ-

րու, Պատրիարք ընեն: Այս ամէնը կ'ըսէր, իբր թէ ինքն Սարգսին բերնէն առած ըլլայ գինու, վութեան ատեն, եւ այս նպատակի համար է որ նախկին Պատրիարք Գեորգայ հետ խորհուրդ կ'ընէ եւ իրարու սէր կը ցուցնեն: Սահակ Ա հազին այս ամէն յաշարկոտ զբարատութիւնները սուտ էին, վասն զի Սարգիս գինարու չէր բնաւ եւ որեւէ գեսպանի ուղղուած թուղթ չունէր, եւ ոչ ալ փառաց հետամուտ էր, եւ ի սկզբանէ անտի փառքէ կը փախէր:

Սահակ Ա հազին անխոհեմութեամբ այս գրած նամակը սենեկին մէջ բաց թողած էր, եւ Սարգսի մէկ բարեկամը նոյնը կարգաւով՝ անմիջապէս հաղորդեց անոր Պրուսա Սարգիս շատ խռովեցաւ: Խմացոյց խնդիրը Գեորգայ, որ եւ զինք միթիւրեալ եւ քաղաքեցի ըսելով՝ թէ ինք Պոլիս շատ բարեկամներ ունի, եւ անմիջապէս կը գրէ անոնց, որ իմանան թէ Սահակայ նամակն ինչ ապաւորութիւն բրած է Յակոբայ վրայ: Բայց Սարգիս չուզելով որ ինչորք շուտով ծանօթանայ, եւ կեցուց զԳեորգ խորհրդէն, եւ ուղեց ինք անմիջապէս Պոլիս երթալ եւ հոն Ա հազնոյ տուութիւնները գործով յանդիմանել: Փութաց ի Կ.Պոլիս եւ Յակոբայ հետ ողջապէս Երեւան Երեւան, որ արդէն Սահակայ նամակն առած էր եւ Սարգսի դէմ սաստիկ գրգռուած՝ ուղած էր անմիջապէս արքանի Գուռը գրել եւ Սարգսի աքտորման հրամանագիրն հանել: Սուկայն իր փոխանորդն Աղա Սամուէլ Ա. Երզնկացի, եւ կեցուց զինք՝ ըսելով թէ նախ պէտք է փորձել Սարգսի լեզուն ու վարմանը: Յակոբ անտեսելով Սարգսի սէրն, անկեղծութիւնն ու անմեղութիւնը, սիրով վարուեցաւ հետն, սուկայն սրտին մէջ միշտ կասկած ունէր, որ Սարգիս կենայ Պատրիարքութիւնը խլել իրմէ:

Այստեղ ընդհատելով Սարգսի գործուղելութիւնը, կ'ուզեմ յիշեալ եւ վարն ալ յիշուել Սամուէլ վարդապետի վրայ տեղեկութիւն տալ, եւ այն նոր անեղիկութիւններ:

Սամուէլ Ա. Երզնկացի՝ Յովհ. Կոչա Պատրիարքին վերջին աշակերտներէն էր: (Սարգիս Կոչի Յովհաննիսեան, ձեռագիր: \* Կոչառ էջ 71.) Նամած էր 1706թ. Եպիսկոպոս ձեռնադրուելու տարին ծանօթ չէ. «1749թ Առաքնորդ կ'ընտրուի Պրուսայի, սակայն տակաւին ինքը չեկած, պատրիարքութենէ հրաժարեալ Կալեան Յակոբ Եպս. կու գայ Պրուսա» (Վսնքեանն Մրիսա. Եպ. «Բիւլանդիոն» 1906 Թ. 3127.) Նախնին վերադարձնալ պատրիարքութեան ժամանակ (16 Մայ. 1752—1764 Մայ. 14.)

1754ին Նալբանի փոխանորդ էր (Նուրսինեան, երգ է.)։ Ըստ Լր. Ասատուրի (Ընդ. Օր. 1901 էջ 144, ասիէ առեւել Բարգէն Վ. «Արեւելեան Մամուլ», 1904 էջ 291 ծան.) 1756ին Պրուսայի Առաջնորդ եղած էր «Մինչեւ 1780, որմէ ետքը եկաւ հաստատուեցաւ խառն գիւղ, ուր մեռաւ 1786ին, եւ ուր կը գտնուի դեռ իր գերեզմանը»։ «Սամուէլ Երզնկացի... անգամ մը Երուսաղէմի, անգամ մը Պոլսի, անգամ մըն ալ Էջմիածնի կաթողիկոս ընտրուելով՝ երեք անգամուն ալ հրաժարեցաւ, ու ֆեսց միշտ առաջնորդ Պրուսայի՝ իր վերջին ալեւոր տարիներուն միայն գալով Կ.Պոլսի եւ ըլլալով քարոզիչ Խասգիւղի, ուր եւ վախճանեցաւ ութսունամայ, եւ թաղեցաւ 1786ֆն (Յ. Գ. Մամբրեան, «Մասիս», 1906, Նոր Ըրջ. Թ. 1 էջ 10)։ Իսկ ըստ Վանքեան Արիստակէս Եպիսկոպոսի (անդ)՝ «Սամուէլ Եպիսկոպոս Երզնկացի (1760—1780 առաջնորդ Պրուսայի)» — 1748ին արգէն այս պաշտամբին համար կոչուած էր։ Յիշատակութիւն մը այնպէս ցոյց կու տայ թէ Կ.Պոլսէն 1760 կամ 61 թուականներուն Պրուսա եկած է։ Երկար եւ Նշանակելի պաշտօնավարութիւն ունեցած է։ Առաջնորդարանը կարգաւորած, ծննդեան ամբար հաստատած է, Կ.Պոլսոյ անանկաց մասակարարութեան պէս մարմին մ'ալ Պրուսա հաստատած է 1761ին, իր կողմանէ ալ նշանակելի նուիրատուութիւններ ընելով։ Սամուէլ Եպիսկոպոս Էջմիածնայ կաթողիկոս, Երուսաղէմայ եւ Կ.Պոլսոյ Պատրիարք ընտրուած է, սակայն ի սպառ մեծած է։ Պրուսան նախամեծար համարելով, 1780ին պաշտօնը կը թողու եւ Կ.Պոլսի Խասգիւղ կը հաստատուի ուր կը վախճանի եւ կը թաղուի 1786ին. իր պարզ տապանաբարը Խասգիւղի գերեզմանատան մէջ կ'երեւի ցայսօր։» Զգալայ Էջմիածնի կաթողիկոս ընտրուելուն վաւերական յիշատակութիւնը բաց ի սա պարագայէն՝ որ Զմիւռնիոյ Առաջնորդ Աբրահամ Արքեպ. Ասապատցի երկու ընտրելի կ'առաջարկէր՝ Սամուէլ Եպս.՝ Պրուսայու եւ Սիմէոն Եպս. (Աղանեսեց, անդ էջ ԼԶ.)։ Կը տարակուսեմ Երուսաղէմայ Պատրիարք ընտրուելուն վրայ, վասն զի Կոլոտ եւ Գրիգոր Պատրիարքներու միաբնութեամբ եւ Կարապետ Կաթողիկոսի հաստատութեամբ 1726էն ետեւ Երուսաղէմի Պատրիարքութեան ընտրելին Երուսաղէմի Միաբնութեան անդամներէն պիտի առնուէր (Կոլոտ, էջ 28)։ Ինչ ծանօթ է միայն Կ.Պոլսոյ Պատրիարք ընտրուելուն վկայութիւնը վասն զի Թակօր Նալբան պատրիարքութենէ

հրաժարելու առին՝ (1764) իրեն յաջորդ «Ընտրեաց զՍամուէլ Վ. Երզնկացի՝ որ էր յայնժամ ի Պրուսա, եւ ի հրաւիրել Նոցա զնա յայն պատիւ, նա հրաժարելով հրաժարեցաւ, եւ Նոցա հարկեցան զայլ որ ընտրել» (Զամեան Գ. էջ 872). զոր եւ կը հաստատէ Գրիգոր Պատրիարք Պատմաճեան (15 Մայ. 1764—1773 Նոյ. ի վերջը) «Յիշատակարան, ին մէջ (Բաբգէն Վ. «Բանասեր», 1905 էջ 91—94) յիշելով՝ թէ սոյն ընտրութեան առթիւ Սամուէլ Եպիսկոպոս գրած է. «Ես զիմ սեփական թէմիս եւ վիճաւին զմէկ ծեր պատուած ձեր բոլոր պատրիարքութեան չեմ փոխանակել, զի ըստ որում ընդ այն վիճակի եմ պսակեալ յառաջագոյն»։

Այսպիսի է իր մասին ցայսօր հրատարակուածները. սակայն զարմանալի է, որ եւ ոչ մէկը կը յիշէ իր կենսերին վերջին մեծ գրուագը, որ այն ժամանակ ամբողջ Կ.Պոլսի շայքերը սարսեց տատանեցաւ։

Սարգիս Արքեպ. Սարաֆեանի թղթերուն մէջ (Գիւլ. Լիվ.) կան Սամուէլ Եպիսկոպոսի ինքնագիր մէկ նամակը եւ այլոց նամակները, որոնց առաջնոյն համեմատ (գրուած 28 Նոյ. 1772 ի Կ.Պոլսի, Արուսթիւն Պետանեան Կ.Պոլսեցիէն առ Սարգ. Արք. ի Մարտիրոս կամ ի Լուով)։ «Սամուէլ Վ. ի Նոյ. 7ին եկն ի Պրուսայու, եւ ըստ քոյզ է եղանակ գալստեան նորին ի ձեռն նոյն քարանց՝ որովք գու, եւ նպատակն՝ յոր գու չուցեցր. ժամանակն մերձ ընդ մերձ, երբ առաջինն ելանէ նաւ. բայց յոր նաւահանգիստ ելանին տակաւին անյայտ, զի յաղողման պատրաստ նաւու սպառէ ուր եւ գնացէ նաւն, որ ողջունեաց մեծաւ սիրով, եւ ընդ աճապարելի հիացան, որոյն դժտարացաւ եղանակ ինչ. ուստի ի Պատրիարքարանն եւ ի Գասպարարանն թափառի առ չտալոյ առիթ, եւ քարոզէ թէ անգրէն ի Պրուսայ գնալոց եմ, զի մահուտ յահանէս վարդապետ հաբեղայն իւր ընդ իւր է, ոչ կարէ գտանել զկերպ անշատման, Տէր յահողեցէ զկնացս իւր, զկնի որոյ կարի դժուարանայ Բասենցայուն... զոցա մի ըստ միոյն ունիս իմանալ մերձ ժամանակն ի Ս. [Բաւել] Վ. [Բաւել Գաւթ] էն կնեղանի ձայնիւ...» Սոյն նամակիս հասցէին վրայ գրուած է նաեւ՝ «Գալստեան նաւու գուցէ ձեռամբ Սամուէլ վարդապետի»։ Սեփ. Վ. Աբրահայր Միթրիարեանց 9 Յունուար 1773 թուականաւ Վենետիկէն կը գրէ առ Սարգիս Արքեպ. ի Լիվոնոյ «... վասն Սամուէլ Վ. ին գրեն, թէ եկեալ է ի Պրուսայու ի ստամպոյ եւ հանդիսապէս հրաժարեալ է թէ

գնամ ի Խարբը ի մի ի վանիցն, եւ անդ անւոցանեմ զծերութիւն իմ: Եւ ապա ասէ գրօշնայն, թէ այն ասացեալ Խարբըն անկախ ի կողմանս վենետկու եւն:»

Եւ իբրք Սամուէլ վ. 1772 Դեկտ. 4ին գաղտնի նաւ մանելով Իտալիոյ Չիվիդաւփըքիս քաղէ ին ճամբով Հռոմ գնաց, ինչպէս «Պետրոս սի Զաքարիա եւ Պետրոս աի Մուրատ» 8 Դեկտ. 1772ին Պրսէն կը գրեն Սարգիս Արքեպիսկոպոսին ի Վիճոննոյ, թէ «Սամուէլ վ. նա աւարտորդն Պրոնսայու ի Դեկտ. 4ին Փրանսըզն նաւով չուեաց աստի ի Մարսիլիայ, որ անտի ի Հռոմ երթալոյ է»: Այս ուղեւորութեան վաւերական պատմութիւնն ինքը Սամուէլ վ. գրած է Հռոմն 5 Յուլիս 1773 թուակիր նամակով առ Սարգիս Արքեպ. Այս նամակս ամբողջպէս կը գննմ աշտանդ, իս ստորագրութեան իսկական նման հանութեամբը:

Ը.

Խոսմագոսն մեծն նորոյ իսկ ի Քրիստոս Տեսանդ Սարգիս Աստուածաբան Վարդապետի յամենայն արեւ կարօտին ողջոյն ձեռնս համարածայն ողջ կեցոյն ի Տէր:

Եւ զինքն եղբայրական սիրոյ ողջունիս, եւ հարցանելոյ օրհնեալ կենացդ, եւ որպիսութենէ ի ներկայումս թէ հիպէս կեան, եւ վարեալ զմացեալ կեանքս քո, անդ զինչ ասեմ Աստուծոյ յանձնի գեղեղ եւ զմեզ, ի ներթշուառութեան աշխարհիս որ լի է խաբէութեամբ եւ ստույթեամբ եւ այլն: Արդ սիրելի իմ թէ՛ զորպիսութեան եւն մեր հարցանել կամիս լուր: ԹՄԻԼԻՆ (= 1772), Նոյեմբերի 3 էլաք ի Պրոնսայու եւ հասաք ի մեծն փոխ. բաղապէս գնացի ի պատրիարքարանն բոլոր ընչեւ իմովք, եւ մինչեւ ի օր որքան կարն մեր բաւեր գրեանքս ետգմս սակաւ առ սակաւ վերացի ոչ որ իմանալով. եւ պատմս գրեանքս Բ սնուելի մէջ թղտելով, եւ այլ էշեպցի ի սուրբ Երուսաղեմոյ վերին օխտրանն քարէ օտան, եւ հրամանաւ պատրիարքին եւ Գասպար ամիրտին գնացի ի տեսութիւն բոլոր բարեկամաց, ամենեւին ոչ նշան տալով: Աստուծով Գեկտեմբերի 4ին ի խառնուելովն, այսուինքն ի տանն Պետրոս ամիրտին ելի եւ ուղիղ ելաւ ի խառնուելն, եւ անտի մաս ի նաւն, եւ 24 սահաթն հասաք ի պողոտ Տիտարն եւ անտի առանց մնաւու ելաք, եւ մինչեւ 18 օրն հասաք ի Մալթա կղզին, եւ անտի ելաք գէպ ի մառչիկա, բայց հողմն կարի ընդգէմ գոլով Բ անգամ յետ գարձաք ի մալթա, եւ լալիւմ մնացեալ դառնութեան անդ պահեցուք 12 օր, եւ ապա ելաք ի քաղաքն, եւ վասն աշխուղութեան հողմոյն Բ ամիս ուկէս մնայի ի մալթայ. մաս Փառնսղն նաւ մի գնալ ի փոխ, մէկ օր եւ մին գինքն գնաց հողմն ընդգէմ գարձոյն նաւն. կրկին ելաք ի մալթա, եւ անտի եւս ելաք եւ մտաք փափաքի պէկլիկ նաւն, եւ ու նաւեաց Գ օր եւ Գ գինքն հողմն կարի աստուիկ, առ եւ գար:

ձաւ յետ. եւ կրկին ելաք ի մալթա. զինքն քանի աւուրց փափաք նաւան ելաք ի ճանապարհ, մինչեւ ի ԺԲ օրն հասաք ի չիւիտէվէզէ փափի քաղաքն, եւ անտի ելեալ Բ օրն հասաք ի հռոմ որ յայժմ եմ ի Մարմնն եղիպտոսոյ կեղեցին, եւ որպիսարէն լուսաք յայժմ այնպէս ոչ տեսաք. Աստուած ազատ պահէ զմեզ ի գալթաղութենէ. մէկ քանի փող ունեւաք մնաց ի մեծն փոխ եւ մինչեւ ցածր ամենեւին գիր ոչ ընկալաք, զեռ. եւս որքան պապին կէօրէւշով շեղաք. 80 բսկով պարտաւարար, փող մեր մնաց անդ. եւ մեք ասա մնացեալ խղճալի: Աստուած ինքն հոգացէ յորէ յօրմ ելաք ի մեծն պողոյ մինչեւ ցայժմ ամենին ին միթիւրութիւն ինն ոչ տեսաք Աստուած զվախման մեր ի բարին եղբերացէ առանց արանջման եւ գալթալիղութեան. եղանակն քաղաքին եւս է աւեր, բնութիւնն մեր տկար, եւ զինչ առնելու ոչ գիտեմ, ամենից կողմանց շաւարեալ կեամ: Աստուած ամենակալ ի թիկունս հասեալ օգնեցէ մեզ, եւ տեղի ինն պատրաստեալ ասա խաղաղութեամբ եղբերացի զկեանն մեր, որ ի յարեւելադառնելն ինն անկարելի է, լու է ինն սովամահ մեռանիլն ասա ի կողմանս՝ քան դառնալ յետս, որ է մահ մահաւ, եւ խայթ դժոխաց եւ թէ կամիս գրոյս հասանիլն գերապայծառութեանդ փոխալիս մի ծարնոյ անբախտիս, եւ թէ ոչ այլ այն կամք քո եւ բաւէ ողջոյն քո ընդ գրին հայր Գրիգորին ընկալայ մեծաւ սիրով:

1772 յուլի 12-ը: Գրած:  
Սարգիս Զաքարիայ Էջե-  
ղեան:

Մոնսիգ. Արքեպիսկոպոսին  
Վիճոննոյ անգլիկ Եպիսկոպոսին  
Գլխավոր Սարգիսին:

Լուսնեքը:

Հայր յահաննէսին եւ այլ ընդ քեզ եղեալ ճառարիցն ողջոյն ընծաւմ, լիցին օղ ի շնորհ Տեսան:

Ընդ իս եղեալ հեռանալն իսահակ արկաւազն սուրբ Աղ համբարէ մեծաւ սիրով. հասցեն:

Վ.

Հասցէ գիրս ի մեռ Տեսան Սարգիս Արքեպիսկոպոսին ի բարին.

Al Illmo a Rmo Sig: Pn. Colm.

Il Monsig. Arciv: Sargio Armeno.

Livorno.

Սամուէլի Պրսէն մեկնելն ետեւ՝ (Թաղթ Ստեփ. Արքայի առ Սարգիս Արքեպ. ի Վիճոննոյ 13 Փետր. 1773) «Վասն հնարիւր բուսելոյ Սամուէլ վ. ին ի Սամուայու, չփոխեալ են բալ:

զույգ, եւս ի մեծամեծաց ազգին, զի չունենին կարծիս զնմանէ...» Գարձեալ՝ «մահոտի ըստեքան բարազ ողու», 29 Ապր. 1773ին Վենետիկէն կը գրէ առ Սարգիս Արքեպ. ի Լիւվոնոյ, Սամուէլ Վ. ի գաղտուկ փախչելու մասին, թէ «այս բանիս վրայ օտարազ Զայերուն մէջ շատ որոտմունք է եղեր, մինչեւ կ'ուզեն եղեր սինթոս անել», Անտոնեան Միաբանութեան Ս. Գր. Լուսաւորիչ վանաց Մեծաւորն՝ Լ. Գրիգոր Նէփօթ կը գրէ Հռոմէն 15 Մայ. 1773ին առ Սարգիս Արքեպ. ի Լիւվ. թէ «... մայիս 12 է՛հա Սամուէլ արձկնակցութեան Պուռսայու հանգերձ սարկաւագան իւրով ողջ եւ առողջ, ի բազմաց հետէ լուեալ էի զլուր նորին գրեթէ 30 ամէ ի վեր...», անշուշտ Լ. Գրիգոր՝ Սամուէլի հաւատքին մասին կ'ակնարկէ «Լուր», բառով, որով կ'ունենանք 1743 տարին, երբ Սարգիս Արքեպ. պաշտօնաւանդէ կաթողիկոսի հաւատքի դաւանութիւնը տուաւ, ինչպէս տեսնուի։ Նոյնպէս Վենետիկի Միաբան Լ. Գեորգ Վ. կը գրէ Հռոմէն 29 Մայ. 1773 առ Սարգիս Արքեպ. ի Լիւվ. թէ «... ի վաղուց եկն Սամուէլ Վ. ն ի Հռոմ եւ կայ ողջութեամբ եւ զգերապայծառութիւնդ սիրով ողջունէ...» Նաեւ Գրիգոր Պասմաձեան կ'աւարտարը «Յիշատակարանին» մէջ (անդ էջ 238) կը յիշէ, թէ Բալուրի Մանուէլ երէցն եւ Ալեքի Արաճամ զինք կ'ամբաստանէին «... զի իբր զՍարգիս եւ զՍամուէլ եպիսկոպոսունս եւ իցեմ զնոսա առաքող ի յարեւմտաւ» տալով նոցա երկուսին ԸՃ (= 800) քսակ փող չարկադիրս լինելով ի վերայ նոցա թէ գնացէք եւ ի յանգանօր դպարտունեա բացէք եւ սահմանեցէք, որ ես աստի յորգործալ մարդիկ առաքեցեմ անտի առ ձեզ վասն ուսնելոյ զատնականս։

Սամուէլ Եպ. Նոյն 1773 տարին Վենետիկ այցելած է. վասն զի ունինք Ախալցխայի Արքեպ. Պօղոս Լեւոնեանին 30 Յուլիս 1774ին ի Վենետիկ գրած ձեռնագրութեան վկայականի օրինակն (Գիւ. Անտ.) յորում կ'ըսուի՝ «... զտիրացու Ուլանէան Գաղաղացի զԵրեզրի պաշը որդի ողու, որ ամառ յառաջ, այսինքն ի 1773 հոկտեմբերի 18... ընկալեալ էր զլուր փողը աստի՝ ճանս ի գերապայծառ Սամուէլ եպիսկոպոսէ պուրսպուռ, յաւուրս գտանելոյ իւրոյ ի Վենետիկ...»

Սամուէլ Եպ. ին Հռոմայ մէջ անցուցած կեսընէն քիչ բան ծանօթ է։ Ցուրացցոյի եպիսկոպոսն 26 Յունիս 1773ին կը գրէ առ

Սարգիս Արքեպ. ի Լիւվոնոյ, որ Ս. Թողովոյ քարտուղար Մօնս. Պօրձիս «կը յուսայ կարգի զնէլ Պուռսայի եպիսկոպոսին գործը», եւ իրօք Ուղուրեան Մ. Վ. (անդ էջ 225) կ'աւանդէ, թէ Սիմոն Վ. Ումուսեան, եպիսկոպոսն Գաղաթիւ, որ կաթողիկոսայ ըլլալէն եւ ի Հռոմ հաստատուելէն ետեւ, 1767ին ձեռնադրիչ կարգուած էր ի Ս. Թողովոյ, վախճանեցաւ 1774ին, եւ յաջորդ «կարգեցաւ Սամուէլ եպիսկոպոս Բիթանիոյ կամ Պուռսայ, որ մնացեալ քանի մը տարին» Թողեալ զարձաւ իւր Աթոռն, ուստի իւր տեղն ընտրեցաւ յամի 1781 Պօղոս Վ. Լեւոնեան Արքեպ. Ախալցխայու, Գարձեալ՝ Սամուէլ եպիսկոպոս 1775ին Հռոմայ մէջ գնած է՝ 1744ին Հռոմ գրուած կաթողիկէական գիրք մը, «Համառօտ ընձեռութիւն...» (Մատ. Անտ. Թիւ ՄԽԹ.), որուն վերջը Սամուէլ եպիսկոպոս անձամբ գրած է (Լիւվոնոյի իւրանին նամակին հետ նոյն գիր), հետեւեալը. «Ես Սամուէլ վարդապետս, եկի ի Հռոմ ի Թուրին փրկէին 1773 ի Մայիսի 3, եւ զինի 1775 առի զգիրքս ծախու ի վերակացու Մարիամ Եգիպտացոյ եկեղեցոյ Տիմիթէոս բանիւրն Վ. էն Գաղաղացոյ, ուստի տեսողաց յայտ եղցի, որ ձեռամբ իմով գրեցի, բաւ է։»

Թէ Սամուէլ եպիսկոպոս Նըզնկացի 1773—5 Հռոմ կեցած է, ահաւասիկ կատարելապէս ստույգ է. Յովհ. տէ Սէրբոս 12 Օգ. 1775ին Վենետիկէն առ Լ. Գեորգ Վ. ի Հռոմ գրած նամակին մէջ (Գիւ. Անտ.) ողջոյն կը զրկէ Սամուէլ Եպ. ին։ 1774—1780ին Հռոմ Ս. Թողովոյ կողմանէ հայազգի կղերականաց ձեռնադրիչ գրուած ըլլալը կ'աւանդէ Ուղուրեան (վերն), եւ հաւանական է. վասն զի իրօք 1781ին ձեռնադրիչ կը կարգուի Պօղոս Արքեպ., եւ ըստ երեւութի կը միաբանի վերն յիշուած ազգային հեղինակներու աւանդութեան վերջին մասին, այն է 1780—1786 Վ. Պոլիս խառնազգ ընակած եւ վախճանած ըլլաւուն։ Սակայն այս կէտն ինծի կասկածելի կ'երեւար։ Վասն զի 1. ինքն Սամուէլ Եպ. վերալիշեալ նամակին մէջ կ'ըսէ՝ թէ ի հայրանիս չի գտնեար այլ եւս, որ մահ մահու եւ խայթ դժոխոց է, եւ աւելի կ'ընտրէ սովամահ մեռելի ի Հռոմ։ 2. Ուղուրեան (անդ, էջ 224) կը գրէ, թէ Հռոմայ Հայոց տան Ս. Մարիամ Եգիպտացի եկեղեցոյն մէջ թաղուած կայ ոմի «Սամուէլ Վ. Լաճեան, եպիսկոպոս Պուռսայ, † յամի 1773», Ո՛վ է այս Պուռսայի եպիսկոպոսն Սամուէլ, զոր Վանքեան Եպ. չի յիշեր իւր

արուսայի առաջնորդաց գաւազանագրքին մէջ (Բիւզանդիոն, անդ), ինչ էր մեր Սամուէլ Եպ. Երզնկացոյ մականունը, արդեօք լաճեան Եպ. ի մահուան թուականի՝ «1773», ընթերցումը կամ տպագրութիւնը սխալ չէ, քանի որ մեր Սամուէլն 1775ին դեռ որդ էր ստուգապէս, Հարցումներ, որոնց չեմ կարող պատասխանել:

Միմիակ ակնարկութիւն մը գտայ ըստ լատ. 6 Հովտ. 1778ին Կ. Պոլսէն գրուած նամակի մը մէջ (Գիււ. Ան), որմէ կ'իմացուի, թէ Սամուէլ այս միջոցին Պոլիս դարձած էր արդէն: Նամակագիրը կ'ըսէ. «... Գրգեալ եւ յորդորեալ ի յետս դարձմանէ Սամուէլի, ի վրէժ շուժան գ. Գրիգոր Պատրիարքի, ի վրէժ համարձակուածն ձերում ընդդէմ դէսգորոսական վարդապետութեան որ ի պոլիս... զազարիտ պատրիարք ձեռն արկանէ ի հալածել զեկեղեցին հանդերձ իւրովք գործակցօք...»

Կը մնար ինչ անձամբ ստուգել, թէ իրօք մեր Սամուէլն 1786ին խառգիւղի գերեզմանոցը թաղուած է, ինչպէս կ'աւանդուի: Այս նպատակաւ 1907 Մայիս 3ին գացի խառգիւղ, Հայոց գերեզմանոցը, եւ երկար յուզէն ետեւ՝ գտայ վերջապէս, լերան բարձունքին վրայ՝ «Եաղուպանց», անուանեալ գերեզմանաթաղին մէջ, փտած ու փոխկած վանդակով պատեալ, մեր փնտռած Սամուէլ Վ. ի գերեզմանաքարը՝ մեծ քար մը, վրան եպիսկոպոսական թաղ մը, որուն տակը վարդապետական եւ եպիսկոպոսական գաւազաններ իրարու վրայ պտկած: Ասոնց տակ կը կարդանք հետեւեալ տապանագիրը (գրերէն սմանք մեծագիր),

ԱՅՍ Ի ՏԱՊԱՆ ՀԱՆ  
ԳԵՍԵՆՆ ՍԱՄՈՒԷԼ  
ՎՐԴԱՊԱՏ ԵՒ ԱՐԲ ԵՊԿՍՍԻ  
ԱՌԱՋՆՈՐԳԻ ԶԱՅԱԿԻՆ  
ՊՐՈՒՍԱՅԵՒ ՈՐ ԳՈՒՈՎ  
ՈՒԹՍՈՒՆ ԱՄԱՅ ՀԱՆԳԵԱՆԻ  
Ի ՔՍ Ի ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ  
ՀԱՅՈՑ ՌՄԼԵ  
1786.

Նթէ ճշմարտեւ այս տեղ թաղուած է Սամուէլ Վ. Երզնկացի, կը մնայ ստուգել Հոռոթաղուած միւս Սամուէլ Վ. լաճեանի իսկուութիւնը, ինչպէս նաեւ Սամուէլ Երզնկացոյ Հոռոթ վերադառնալուն պարագաները, զոր կը յանձնարարենք Հոռոթանի ընթերցողներէն մէկուն:

Դառնանք այժմ Սարգիս Արքեպիսկոպոսին:

Սարգիս Եակոբ Պատրիարքին թոյլառութեամբ Կ. Պոլիս հաստատուէն ետեւ, սկսաւ դարձեալ իւր քարոզութիւնները, եւ շատերէն համակրութիւն գտաւ: Միւս կողմանէ հակառակութիւն կը տեսնէր անոնցմէ, որոնք քաղկեդոնի ժողովոյն Ս. Հայրերն ու կանոնները եւ զՍ. Լեւոնը կը նդովէին, եւ որոնց համար այն էր գիտունը, սուրբ վարդապետը եւ արթուն հոգիւր, որ հռովմական եկեղեցին կ'անիծէր: Ասոնք տեսնելով որ Սարգիս Հոռոթն դարձաւ եւ Հայոց յարեցաւ, կ'ուզէին որ անիկայ նդովէ Հռովմայ որհնեալ գահը եւ հռովմական Հայերն: Բայց Սարգիս դիտէր խոհմանքար եւ ըստ իղձի վարուիլ: Հակառակողք տեսնելով որ Սարգիս Հռովմայ գահին դէմ բան մը չ'ըսէր. «Մտիկայ տակաւին ֆուսնի է, ըսին. իսկ այլք կ'ըսէին թէ՝ «այլ եւս ֆուսնի չէ», Եակոբ Պատրիարք միշտ կ'սկսածանքի մէջ՝ կ'ուզէր որ Սարգիս ֆուսնի համարուի, որուն հետեւն յուս. համար հետեւեալ հնարքը մտածեց, Ուզեց որ Սարգիս Կոնստանտին, Պեոհիլը օրն եւ Ս. Պետրոսի տօներուն քարոզ տայ, որոնց մէջ անպատճառ Ս. Հոգւոյ բոլման վէճը, երկու կամ մի բնութեան խնդիրը, մեռելոց վիճակը, Պետրոսի գլխաւորութիւնը պէտք էր որ շոշափուէր: Սարգիս, որ հետառեւ եւ շրջահայեաց էր, այս գաւէն չ'ընտեցաւ, հապա իր բնաբանն ու վկայութիւնները Հայ Զարպետներէն եւ հեղինակներէն առնելով ուղղափառ վարդապետութիւնը կը քարոզէր յուրախութիւն ուղղափառաց: Բայց թէպէտ հակառակողներ ալ գտնուէին՝ առ հասարակ ամէնքը կը զարմանային եւ կը յարգէին զինք եւ անոր քարոզին գունդագունդ կը վազէին:

Այս ամէնէն՝ Եակոբայ սրտին մէջ աճեցաւ այն կասկածը, զոր Սահակ Ահագին սերմանած էր: Այս Սահակ լսելով Սարգիս համբաւն մեծալը, 1755ին Պոլիս եկաւ, ինչպէս որ ի Զմիւռնիս սպառնացած էր Սարգիս, որ թթէ Պոլիս երկայ եւ այնեղ քարոզէ, պիտի գայ եւ զինք պիտի հալածէ: Սահակ Եակոբայ թով իրեւանեցաւ, եւ սկսաւ Սարգիս դէմ գործել՝ բայց ապարդիւն եղանակաւ, վստի զի Եակոբ չէր ուզէր հրապարակաւ խռովութիւն յարուցանել: Սահակ այն ատեն սկսաւ Սարգիս քննիլ:

Սարգիս այսպէս քանի մը տարի շարուանկեց իւր քարոզութիւնները, շատերէն հա-

մակրութիւն եւ յարգանք գտաւ, եւ իւր կողմէն ինքնիշխան օր քան զօր այնչափ աճեցան, որ հասկառակ կողման վրայ զօրացան: Յակոբ սասոր առջեւն առնելու համար՝ խորհեցաւ վերջապէս քրտորել զՍարգիս, թէպէտ կը վիսնար իշխաններէն: Ուստի Սարգիսը ստեղծ կ'առնուանէր թեմի մ'առաջնորդ, Սարգիս կը հրաժարէր, որով Յակոբ իւր զայրույթն դուրս թափեց, եւ ըսաւ մէկուն մէկալին որ Սարգիս աղմկայրջ մէկն է, ի հաւատաւ «ծայր» (հռովմական) է, «պասակեբ» է, Պատրիարքական աթոռոյ հետամուտ:

Սարգիս տեսնելով այս վարմունքն՝ յանձն առաւ վերջապէս Ռոտովոյի առաջնորդութիւնը: Եակոբ շատ ուրախացաւ ասոր, եւ ըսաւ թէ իրմէ չի պահանջեր իրեն ընտրած այս աթոռոյ տարեկան սակը, որ էր 250 մարշիլ տաճկաց: Այս պայմանաւ Սարգիս գնաց Ռոտովոյ եւ մեծ ուրախութեամբ ընդունուեցաւ հոսէն: Սակայն Եակոբ խոստման հակառակ տարեկան սակը պահանջեց, որուն զայրանալով Սարգիս խիստ ծանր եւ նախատական նամակ մը գրեց Եակոբայ, եւ նամակը նաւաստւոյ մը առաւ որ Պոլիս տանէ: Սակայն յետոյ զոլջալով՝ արեւցեց ետ առնալ նամակը, մինչ նաւն արգէն ճամբայ ելած էր:

Եակոբ նամակն առնելով աքախացաւ՝ սպասած առիթը գտած ըլլալուն: Իշխանները ժողովքի կանչեց, անոնց կարգաց նամակը, ողբաց ու լացաւ, եւ պահանջեց որ իշխանք դատեն ազգին եւ պետութեան պատին այսպէս ոտնակոխ ընողը: Սակայն իշխանաց մէկ մասը զՍարգիս արգարացուց. այս իշխաններն էին՝ Արրահամ Բուլխեան, Սիմէն Աստուրեան, Մարտիրոս Զօպանեան, Պասպար եւ Պաղտասար Մուրատեան, եւ այլ իշխանք: Եակոբ տեսնելով ասիկայ, իւր ողբերը սաստկացուց, որով ժողովին մեծամասնութիւնն որոշեց՝ որ Սարգիս շուտով աքսորուի, մանաւանդ անոնք՝ որ հակառակ էին քաղկեդանականաց, եւ կը պառային թէ թող հեռանայ Սարգիս, զլուին երկարակաց: Մաթթոս վերակացու Առաւֆայ, կ'աղաղակէր որ Սարգիս մեղապարտ է եւ արժանի մահու: Խուրագէտն Եակոբ դատը շահեցաւ. իսկոյն ծանարտակ (Իսիրի) մը գրեց եւ յանձնեց Ղազար եւ Պետրոս երկու ընկերներու, որոնք եպարքոսին վաճառապետն էին, որպէս զի անձամբ եպարքոսին ձեռքը յանձնեն, երբ զինք առանձին գտնեն: Այս ծանարտակին մէջ Եակոբ ընդգէմ Սարգիս շատ ծաղարատութիւններ գրած էր, եւ ի գիմաց ազգին կը ինդերէր, որ Սարգիս

աքսորուի եւ Նիպրոս Մափայ ամրոցը բանտարկուի, որուն օրը մահաբեր էր: Ղազար եւ Պետրոս Պատրիարքին թուղթը գիշեր մը յանձնեցին եպարքոսին, որ կարգալով իմացաւ Յակոբայ խէթն ընդգէմ Սարգիսի, եւ ըսաւ երկուսէն՝ «Կ'երեւայ թէ ձեր Պատրիարքը կը նախանձի Սարգիսին, որ այնչափ սիրուած է ազգէն. կարելի չէ բացակայ մէկն առանց լսելու դատապարտել. ուստի եթէ ի դատաստանի յանցաւոր ելէ՛ք, ոչ թէ աքսորանաց, այլ կանաղանի արժանի է:» Միջնորդներն եպարքոսին քղանքը համբուրելով՝ պաղատեցան որ հաճի ստորագրել, եւ Պետրոս ըսաւ եպարքոսին, որ այս գործով մեծ վարձքեր պիտի ընդունին: Ասոր վրայ եպարքոսն բաղնիք փաշա՝ ըսելով թէ «Սարգիսի արիւնը ձեր գլուխն ըլլայ», ստորագրեց գատակնիքը եւ զըզուանք ըսաւ. «Թող աքսորուի Սարգիս ուր տեղ որ Եակոբ կ'ուզէ:»

Եակոբը առաւ ձիաւոր շահաւ մը այս հրովարտակը Ռոտովոյ տարաւ, ուր հաննելով լսեց թէ Սարգիս մէկնա՛ծ է անկէ. իսկոյն տեղեկացուց արքունի Դրան, եւ ծանոց թէ նոր հրամանի կը սպասէ: Վասն զի Սարգիս իւր նախատակն թուղթը զըզուանքն առաւ՝ փութաց ի Կ.Պոլիս, նոյնին ազգեցուց թիւնը մեղմելու նպատակաւ, եւ նաւով հասաւ ի Կ.Պոլիս այն իրիկուն՝ երբ իւր վճիռն Պոլսէն ճամբայ ելած էր: Սարգիս անտեղեկակ անցածին՝ իշխանեցաւ Իշխանին նուիրակ Սիմէն Վարդապետին քով, որ յետոյ Իշխանին կամեղեկոտ եղաւ (1763—1780) Սիմէն այն միջոցին Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն մէջ Իշխանին համար նուէր կը հաւարէր, եւ անգիտակ էր քողորովին Սարգիսի գործին: Ռուսութեամբ հիւրընկալեց զՍարգիս նոյն գիշերը, մինչդեռ լրտես մը փութաց Եակոբին իմացուց, Եակոբ նոյն գիշերը կաշառելով շահաւ զայն՝ հրովարտակին օրինակն առաւ, եւ յաջորդ օրը կանուխ Դոնէն ուրիշ շահաւ մը հրամայուեցաւ, որ Սարգիսն՝ ուր որ գտնէ ձերբակալէ, եւ տանի հոն, ուր առաջին շահաւ կը գտնուի: Այս նոր շահաւ հրովարտակն առած մինչդեռ նաւակով Սամաթիա կ'երթար, Սարգիս նաւակով Պոլիս կու գար, երբ Պոյաշուր Գափաշուկ մտ իրարու մօտեցան, լրտեսը շաւուշին իմացուց, թէ «այս է Սարգիսը, բռնեցէք»: Շահաւ իսկոյն զՍարգիս իր նաւն առաւ, ըսելով թէ «Մեծ սուր մ'ունիս, շուտ անձայն իմ նաւն անցիր»: Ընէ՛ք Սամաթիա իր տունը տարաւ, ուր ձի պատրաստելու զբաղեցաւ՝ հրամանին համեմատ զՍարգիս առջի շահաւին տաւ:



